

///// tematické studie / thematic articles //////////////////////////////////////

**ŽIVOT A DÍLO
ALFREDA N. WHITEHEADA**

**Life and Works of
Alfred N. Whitehead**

Abstrakt: Tato studie je v první řadě studií z dějin filosofie. Jejím hlavním úkolem je popsat život a dílo autora, který byl v česko-slovenském intelektuálním prostředí dlouhou dobu opomíjen: anglo-amerického matematika, fyzika a filosofa Alfreda Northa Whiteheada. Jeho životní příběh bývá někdy popisován jako „příběh tří měst“: Cambridge v Anglii, Londýna a nakonec Cambridge v Massachusetts, kde sídlí Harvardova univerzita. Studie se soustředí na některé významné momenty ve filosofově životě (jeho výchova a dospívání, jeho náboženský vývoj) a pokouší se je zdůraznit jako klíč k porozumění Whiteheadovu celoživotnímu projektu. Na samotném závěru je dodáno několik poznámek o recepci Whiteheadových myšlenek v česko-slovenském myšlenkovém milieu.

Abstract: The present paper is essentially a case study in the history of philosophy. Its main task is to describe the life and work of theorist whose lifetime work was rather largely omitted in Czech-Slovakian learned community: Anglo-American mathematician, physicist and philosopher Alfred North Whitehead. His life-story is sometimes abbreviated as a „story of three cities“: Cambridge (England), London and Cambridge (Massachusetts). The paper is focusing on some important moments in philosopher's life (his education and maturation, his religious development) and tries to emphasize them as key issues to understand his lifetime project. At the very end some remarks addressing the reception of Whitehead's thoughts in Czech-Slovakian milieu are added.

Klíčová slova: Alfred North Whitehead; procesuální filosofie; dějiny filosofie; česká filosofie

Keywords: Alfred North Whitehead; process philosophy; history of philosophy; Czech philosophy

MICHAL ANDRLE

Redakce 21. století, RF HOBBY, s. r. o.
Bohdalecká 6/1420, 101 00 Praha 10-Michle
e-mail / michaland@hotmail.com

I.

Následující studie je v první řadě studií z dějin filosofie. Jejím hlavním cílem je přiblížit čtenáři životní a autorskou dráhu myslitele, který v českém jazykovém kontextu rozhodně nepatří k příliš známým: britsko-amerického matematika, fyzika a filosofa Alfred North Whiteheada. Whiteheadova životní dráha bývá někdy popisována jako „příběh tří měst“: Cambridge, Londýna a opět Cambridge, ovšem té v americkém státě Massachusetts. S periodizací Whiteheadova života vzhledem k místům působení souvisí i tématická periodizace jeho díla. Zatímco během svého pobytu v britském Cambridge publikuje výhradně díla s tematikou matematiky či matematické logiky, jeho londýnský pobyt je vyznačen díly s tematikou „filosofie přírody“. V této fázi se Whitehead snaží vybudovat jak neobecnější filosofii přírody, poučenou zásadními změnami ve fyzice na počátku 20. století, tak i matematicky vypracovanou alternativu vůči Einsteinově obecné teorii relativity, fundovanou ve „filosofické“ části teorie. Posledním publikačním obdobím, které kulminuje v knize *Process and Reality*, je spojeno s Whiteheadovým pobytem na Harvardově univerzitě v USA. Tato pozdní fáze známa jako „filosofie organismu“ či „procesuální filosofie“ a je v podstatě všeobecnou metafyzikou. Závěr studie seznamuje čtenáře s dějinami nepřilíš rozsáhlého ohlasu Whiteheadova filosofického díla v česko-slovenském jazykovém milieu.

II.

Alfred North Whitehead byl podstatnou dobou svého života a tudíž i řadou těch osobnostních rysů, které jsou ovlivnitelné výchovou a prostředím středostavovským viktoriánským Angličanem.¹ Narodil se 15. února 1861 v městečku Ramsgate na ostrově Thanet v hrabství Kent v jižní Anglii. Jeho rodina byla typickou vzdělanou středostavovskou rodinou tehdejší Anglie. Jeho dědeček byl známý jako zakladatel chlapecké školy The Chatnam House Academy, vedení této školy po něm zdědil i Whiteheadův otec. Ten se však této funkce později vzdal, kolem roku 1860 byl vysvěcen na anglikánského duchovního a roku 1871 se stal vikářem ve farnosti St. Peter nedaleko Ramsgate. Tuto funkci vykonával až do své smrti v roce 1898. Alfred North

¹ Královna Viktorie z hannoverské dynastie vládla Velké Británii v letech 1837–1901. Na královnu vzpomíná Whitehead v esaji *Memories*, nikoliv však se sentimentem. Viz Alfred N. WHITEHEAD, *Essays in Science and Philosophy*. New York: Philosophical Library 1947, s. 18.

byl nejmladší ze čtyř sourozenců: měl ještě dva bratry (o sedm a osm let starší) a o dva roky starší sestru. Nejstarší z bratrů, Henry, se později stal biskupem v Madrasu. (Jeho syn J. H. C. Whitehead později zastával post profesora čisté matematiky v Oxfordu.) Rodinnou tradicí Whiteheadů bylo intenzivní pracovní nasazení viktoriánské střední třídy a veřejná služba, ať již v církevních či světských institucích. Standardní záležitostí byla v okolí, jímž byl Whitehead formován, vysoká mravní disciplinovanost a intelektuální poctivost, stejně jako nepředstíraně vroucí náboženský život – oba tyto aspekty byly navíc přirozeně vzájemně korelovány. Stejně samozřejmou byla také zevrubná péče o vzdělání, díky němuž se mu dostávalo nejen solidního poučení o klasických jazycích, literatuře, poezii a historii, ale současně byly rozvíjeny i jeho kritické rozumové schopnosti. Právě kritický osten jeho intelektu, zušlechtěný dlouhodobým studiem, nemohl později ponechat zděděnou náboženskou víru v původním naivním stadiu. Intenzivní vyrovnávání se s vlastní náboženskou zkušeností se pak různým způsobem odráželo ve Whiteheadově životě i teoretickém díle.

Jako neduživé dítě byl malý Alfred vychováván doma svým otcem, profesionálním učitelem (vyučoval ho především latině a řečtině).² Několik měsíců před svými patnáctými narozeninami (v září roku 1875) byl poslán do internátní chlapecké školy v Sherborne v Dorsetu.³ Na přísný školní řád nevzpomínal Whitehead nikdy s přílišnou nevolí. Zpětně oceňoval především čtení klasických autorů v originále, takže společně s četbou antických autorů šlo ruku v ruce i procvičování latiny a řečtiny. Současně byla vyučována ještě francouzština (byť na současné jazyky byl kladen mnohem menší akcent), takže všechny tyto tři řeči Whitehead alespoň na pasivní úrovni

² O jeho skutečném zdravotním stavu však existují důvodné pochybnosti. Mimo pochybnost je však skutečnost, že byl povahou velmi ostýchavý a uzavřený. Jeho domácí výchova měla důvod spíše v přílišné starostlivosti rodičů, než v jeho skutečném zdravotním stavu. Tento výchovatelský zásah zjevně ještě znásobil Whiteheadovy přirozené introvertní rysy. Viz Viktor LOWE, *Alfred North Whitehead: The Man and his Work*. Vol. 1: 1861–1910. Baltimore: John Hopkins University Press 1985, s. 12.

³ Jeho nejstarší bratr Henry se stal učitelem na této škole v roce 1876, kdy byl Alfred North v druhém roce studia. Vzpomínkám na výchovu v sherbornské internátní škole je věnován esej *Education of an Englishman*. Viz WHITEHEAD, *Essays in Science and Philosophy*, s. 26–33.

slušně ovládal.^{4,5} Během studií začal projevovat výrazné nadání pro matematiku a matematickou přírodní vědu obecně. V posledním roce studia mu proto byl sestaven individuální studijní plán, v němž matematika částečně nahradila četbu klasiků. V pozdějších letech středoškolských studií zastával funkci prefekta a později i vedoucího studentské rady, která byla vyhrazena nejlepším studentům.

V roce 1879 skládá přijímací zkoušky na studium čisté matematiky v Cambridge na koleji sv. Trojice („Trinity College“), získává stipendium a v roce 1880 nastupuje ke studiu. Započíná tak dlouhé a významné období svého života, spojené se studiem a výukou matematiky a publikací textů s tímto tématem. Jeho formální univerzitní vzdělávání se týkalo pouze matematiky, širší záběr však získávalo díky neformálnímu univerzitnímu životu. Jakožto student vyššího univerzitního stupně byl (ve svých 23 letech) zvolen za člena „Cambridge Conversazione Society“, známé také jako „Apoštolové“ („Apostles“).⁶ Jejím aktivním členem byl v letech 1884–1888.⁷ Témata diskusí v této společnosti byla různá, velmi často se zde probíraly otázky filosofické či náboženské povahy. Podle Whiteheadových vlastních

⁴ Bible byla také čtena především v řečtině, za použití Septuaginty jako překladu Starého zákona. Whitehead vzpomíná: „Nikdy jsem neslyšel číst [„Nový zákon“] v angličtině. Něco takového by bylo považováno za známku nekultivovaného náboženského cítění.“ „Education of an Englishman“ (1926) in WHITEHEAD, *Essays in Science and Philosophy*, s. 31. Míru své znalosti řečtiny specifikuje Whitehead v rozhovoru s Lucienem Pricem (z 5. 4. 1935): „Je tomu již čtyřicet let, co jsem četl řecky plynně. Nyní užívám [k četbě Platóna] Loebovu bilingvu.“ Lucien PRICE, *Dialogues of Alfred North Whitehead*. Boston: Little Brown 1954, s. 57.

⁵ Ve svých textech matematické povahy cituje Whitehead často texty psané v němčině a v italštině. Je tedy pravděpodobné, že si osvojil alespoň pasivní znalost těchto jazyků v míře nutné ke čtení odborných matematických textů.

⁶ Bakalářský titul získal Whitehead v roce 1884, magisterský v roce 1887. Hodnosti doktora věd (D. Sc.) dosáhl v roce 1905 (F. S. C. NORTHROP, „Alfred North Whitehead: 1861–1947.“ *Science*, roč. 107, s. 262).

⁷ Tato elitní „tajná společnost“, v níž se tradičně scházely nejlepší hlavy, které Cambridge v danou dobu hostila, měla ve době Whiteheadovy aktivní účasti již dlouhou tradici. Byla založena roku 1820 lordem Alfredem Tennysonem a existovala ještě dlouhou dobu po Whiteheadově odchodu. Vzhledem k dlouhé tradici se zde tedy běžně překrývaly generace – schůzky „Apoštolů“ navštěvovali i starší členové (byli nazýváni „Angels“), jejich počet byl však striktně omezen počtem dvanáct. Viz William E. HOCKING, „Whitehead as I Knew Him.“ In: KLINE G. L. (ed.), *Alfred North Whitehead: Essays on his Philosophy*. New York: Prentice Hall Inc. 1963, s. 17. Ve stejné době jako Whitehead byli členy apoštolů např. D'Arcy Thompson či J. L. McTaggart. Na Whiteheadovu přímluvu za člena „Apoštolů“ roku 1892 zvolen i Bertrand Russell. Po krátkou dobu v roce 1912 byl s nimi v kontaktu i Ludwig Wittgenstein. Viz Ray MONK, *Wittgenstein – úděl génia*. Překl. Otakar Vochoč. Praha: Hynek 1996, s. 62–64.

vzpomínek vládl v této společnosti duch platónského dialogu, který jej ovlivnil nejen ve stylu jeho univerzitní vyučovací praxe, ale zjevně v něm upevnil i trvalý obdiv k Platónovi a k sokratovsko-platónskému vychovatelskému stylu. Řadu životních témat velké části dřívějších „Apoštolů“ bychom mohli hledat právě v těchto debatách, které pro většinu z nich suplovaly regulérní výuku v předmětech mimo jejich hlavní kurikulum.⁸

V roce 1885 je na základě disertace týkající se díla Clerka Maxwella přijat do pozice vědeckého pracovníka na univerzitě (*fellow*). Spolu s touto nabídkou přichází i pozice učitele matematiky, kterou opustí až v roce 1910.⁹ Řadu významných změn přináší do jeho života rok 1890. Žení se s Evelyn Willoughby Wadeovou, dceru irského vojáka a diplomata, římskou katoličkou s výchovou ve francouzském klášteře, která jí mimo jiné přinesla kvalitní vzdělání ve francouzštině a klasických jazycích.¹⁰ Jeho žena, s níž následně v oddanosti stráví celý zbytek života, jej ovlivnila ve velké řadě ohledů do té míry, že sňatek s ní považoval za nejpodstatnější událost svého života. Evelyn se starala o manželův společenský život a prezentaci a šťastně tak vyvažovala výrazné samotářské rysy manželovy povahy. V ne-

⁸ Z biografického hlediska je podstatné, že o schůzích tohoto neformálního kroužku existují záznamy. Na konci každého sezení byla účastníkům položena otázka, na níž se dalo odpovědět pouze ano/ne. V. Lowe referuje o několika Whiteheadových volbách, které lze považovat za velmi podstatné. Po diskusi konané pravděpodobně na téma Spencerovy verze evoluční teorie a druhého zákona termodynamiky (konané v roce 1885) odpovídá mladý Whitehead na otázku „Je představa homogenního vesmíru chybná?“ „ano“. V následující debatě, která byla zakončena otázkou „Démokritos nebo Hérakleitos“ dává Whitehead hlas Hérakleitovi. Lowe dále referuje o několika diskusích na sociální témata, v nichž mladý Whitehead stojí vždy na liberální straně oproti konzervativcům, tj. na straně změny oproti udržování *statu quo*. Za zmínku stojí také Whiteheadova stanoviska k náboženským otázkám. V diskusi z roku 1885 deklaroval jako jediný z devíti přítomných „Apoštolů“ svou víru v Boha, od dva roky později dal své „ano“ na otázku, zda je Bůh dostatečným vysvětlením univerza. Viz Viktor LOWE, „A. N. W.: A Biographical Perspective“, *Process Studies*, roč. 12, 1982, s. 137–147.

⁹ Hierarchie učitelských postů a akademických hodností v Cambridge je pro současného českého čtenáře poněkud exotická, její vysvětlení proto umísťujeme do poznámky. Prvním postem, který Whitehead zastával (tedy ještě před získáním magisterského titulu jakožto „graduate student“) je pozice „assistant lectureship“. „Full lectureship“ zastával od roku 1888. Od roku 1903 až do svého odchodu z Cambridge zastává pozici „senior lecturer“. Na těchto postech vyučoval především aplikovanou matematiku. Se zvláštním zálibením se věnoval zejména Lagrangeově a Hamiltonově aplikované dynamice a Maxwellově teorii elektromagnetismu. B. Russell vzpomíná, že právě na základě své disertace byl Whitehead v Cambridge považován vždy spíše za aplikovaného než za čistého matematika. Viz Bertrand RUSSELL, *My Philosophical Development*. London: George Allen and Unwin 1959, s. 33; LOWE, „A. N. W.: A Biographical Perspective“, s. 30–33.

¹⁰ PRICE, *Dialogues*, s. 73.

poslední řadě také dodávala Whiteheadovu životu významnou estetickou a emocionální dimenzi, jejíž zhodnocení se výrazně odráží v jeho (zejména pozdním) díle. Společně mají tři děti (dva chlapce, Northa a Erica a dceru Jessie), na nichž oba velmi lpí.^{11, 12} Současně patrně díky jejímu vlivu (a také pod vlivem charismatického kardinála Newmana)¹³ po dobu asi sedmi let po sňatku vážně zvažuje konverzi ke katolicismu.^{14, 15} Během tohoto období shromažďuje rozsáhlou knihovnu theologické a historické literatury, počátkem druhé poloviny devadesátých let ji však rozprodá a otevřeně se prohlásí za bezvěrce. Toto agnostické období potrvá po dalších dvacet let.¹⁶ Jeho zápal

¹¹ Ve svých (auto)biografických textech připomíná B. Russell, že první léta Whiteheadova manželství byla velmi poznamenána nedostatkem peněz, což Whiteheada údajně vnitřně velmi znepokojovalo. Nikdy však neodmítl nabídku na práci, která byla důležitá a zajímavá, ale nikoliv lukrativní. Viz Bertrand RUSSELL, *The Autobiography of Bertrand Russell I. (1872–1914)*. New York: An Atlantic Monthly Press Book 1967, s. 191.

¹² O tom, že Whitehead měl ke své ženě a rodině skutečně intenzivní vztah, který hrál v jeho životě klíčovou roli, svědčí i to, že řada jeho spisů je jeho ženě či členům jeho rodiny přímo dedikována. Pro zajímavost zde ocitujeme texty těchto dedikací, které jsou výmluvné: „Eriku Alfrédu Whiteheadovi, který byl zabit při akci nad Forêt de Gobain. Hudba jeho života byla vždy ladná, dokonala ve své kráse“ (*Enquiry*); „Mé ženě, díky jejíž podpoře a radám jsem mohl uskutečnit své životní dílo“ (*The Principle of Relativity*); „E. W.“ [Evelyn Whiteheadové, pozn. M. A.] (*Religion in the Making*); „Toto dílo by nikdy nemohlo být napsáno bez neustálého povzbuzování a rad, za něž vděčím své ženě“ (*Process and Reality*, s. xv.); „Mým dětem a vnoučatům“ (*Modes of Thought*). V těch málo případech, kdy nebyl jeho spis dedikován členům rodiny, se vždy jednalo o dedikaci přátelům, a to buď obecně (*Science and the Modern World*), či konkrétním osobám (*Symbolism, Adventures of Ideas*).

¹³ John Henry Newman (1801–1890) byl britský kněz, theolog a náboženský básník. Původně byl členem Anglikánské církve, konvertoval však ke katolicismu a stal se v Británii jedním z jeho předních duchovních vůdců. V roce 1991 byl prohlášen ctihodným.

¹⁴ Za největší překážku této konverze, která jí nakonec zcela zabránila, bylo dogma o papežské neomylnosti vyhlášené I. vatikánským koncilem, konaným v letech 1869–1870. Toto dogma bylo pro intelektuály druhé poloviny 19. století, kdy byla tato otázka nejvíce aktuální, obecně velkým problémem. Viz Paul WEISS, „Recollections of Alfred North Whitehead.“ *Process Studies*, roč. 10, 1980, s. 44–56

¹⁵ Vůči protestantismu vznášá Whitehead několik námitek zejména v *Science and the Modern World*. Za největší problém považuje „estetické omyly“ protestantismu, zejména jeho odklon od „estetických efektů způsobených materiálním médiem,“ který způsobil oslabení možnosti kultivace bezprostředního estetického prožívání. Viz Alfred N. WHITEHEAD, *Science and the Modern World*. New York: The Macmillan Company (citováno podle vydání Cambridge: Cambridge University Press 1945, s. 242, 253; resp. s. 274, 284 slovenského vydání).

¹⁶ Sám později udával poměrně bizarní důvod ke svému odklonu od víry: byl jím pokrok přírodních věd. Na tomto důvodu by nebylo jistě nic zvláštního, kdyby jeho hlavním důvodem nebyl Whiteheadův pocit, že pokrok věd začíná diskvalifikovat absolutní platnost Newtonovy fyziky. Pro jeho náboženský postoj byla podstatná právě vazba mezi Newtonovou teorií přírody a jeho theismem (LOWE, *Alfred North Whitehead*, s. 40). Tento postřeh lze považovat

pro službu společenskému pokroku získává tedy v této době sekulární ráz. Po dobu asi deseti let aktivně podporuje Liberal Party, příležitostně i Labour Party. Činorodě se angažuje v politickém životě v Grantchesteru nedaleko Cambridge, kde v letech 1898–1906 s rodinou bydleli. Stává se také předsedou cambridgeské pobočky Men's League for Women's Suffrage.

Rok 1890 přinesl Whiteheadovi ještě jedno zásadní setkání. Jeho kurz o statice si zapisuje Bertrand Russell (Russell se narodil roku 1872, byl tedy o 11 mladší). Russellovi učaroval Whiteheadův precizní a zároveň přátelský a laskavý učitelský přístup¹⁷ a Whiteheadovi zase Russellova pronikavá inteligence a vysoká míra osobního nasazení ve všech věcech, jimiž se zabýval. Později se Russell mění z nadaného žáka ve Whiteheadova kolegu, přítele a dlouhodobého spolupracovníka. V průběhu první světové války se však začínají výrazně projevovat vzájemné odlišnosti jejich povah – Russell ostře veřejně vystupuje proti militaristické politice Spojeného království (mimo jiné pobyl z tohoto důvodu v roce 1918 šest měsíců ve vězení), zatímco Whitehead jeho pacifistické názory nesdílí. Jistou roli v jejich rozchodu pravděpodobně sehrála dlouholetá a vyčerpávající spolupráce na *Principia Mathematica*, po jejímž sepsání se již ani jeden z autorů matematické logice plně nevěnoval.¹⁸ Spekulovat lze i o jejich odlišném založení odvoditelném z původu v jiných společenských třídách. Zatímco Whitehead byl původem středostavovským „plebejcem“, Russell byl aristokratem. Jeho dědeček, lord John Russell býval i ministerským předsedou.¹⁹ Rodinné jmění umožňovalo Russellovi vždy výrazně větší míru svobody a nezávislosti na institucích. Podle Russellovy vzpomínky byl skutečnou tečkou za jejich spoluprací Whiteheadův dopis z roku 1917, v němž Whitehead nabádá Russella, aby upustil

za velmi významný vzhledem k jeho vlastním pozdějším snahám o překonání newtonovského paradigmatu a vypracování nové podoby theismu s výraznou vazbou na změněnou situaci ve fyzice. Lowe referuje o osobní zmínce Whiteheadova syna Northa, který popisoval otcův agnosticismus slovy: „Na otcově agnosticismu bylo něco divného. Dělal to spíše dojem, jako kdyby kněz sloužil černou mši.“ Viz LOWE, „A. N. W.: A Biographical Perspective“, s. 141.

¹⁷ Russell vzpomíná, že jako učitel měl Whitehead mezi studenty přezdívku „The Cherub“, tj. cherubín, andílek. Viz RUSSELL, *The Autobiography I*, s. 189.

¹⁸ Ve Whiteheadově celoživotním díle tvoří zvláštní zpětnou odbočku k tématu matematické logiky stať *Indication, Classes, Numbers, Validation*, přednesená v American Mathematical Association v roce 1934 a přetištěná v *Mind*, roč. 43, s. 281–297. Tato stať provádí revizi řady technických detailů prezentovaných v *Principia Mathematica*, zejména definici čísla.

¹⁹ O sestavení vlády byl hrabě (*earl*) John Russell požádán královnou Viktorií dvakrát (1846, 1865). V obou vládách zastával pozici ministerského předsedy. Russellova rodina byla ostatně významnou britskou liberální rodinou již od tudorovských časů. Kmotrem malého Bertranda byl významný britský filosof John Stuart Mill.

od publikací podnětů, které od něho získal. Ačkoliv jejich vztah již nikdy nenabyl někdejší intenzity, zůstal uctivý a plný vzájemného respektu.²⁰

Během svého působení v Cambridge četl Whitehead velmi rozsáhlé množství literatury, zejména co do tematiky. B. Russell vzpomíná, jak hluboký dojem na něj učinila širší Whiteheadových zájmů a znalostí, především v oblasti historie.²¹ Kromě zmiňované theologické literatury četl velké množství filosofie, jeho znalosti v dalších oborech byly rozšiřovány četnými konverzacemi s kolegy, kteří se práci v těchto oborech aktivně věnovali. Přátelil s novohegelovcem McTaggartem a biologym D'Arcy Thompsonem či W. Batesonem. Příležitostně na něj vzpomínal i Ludwig Wittgenstein,²² který se stal Russellovým žákem v Cambridge v roce 1911, takřka přesně v momentě, kdy Russell a Whitehead ukončili spolupráci na *Principia Mathematica*.

III.

Whiteheadova publikační činnost byla po dlouhou dobu poměrně nízká a lze se dohadovat, že svou budoucnost spatřoval spíše v učení, než v publikování. Svou odbornou publikační kariéru započal A. N. Whitehead v roce 1888 příspěvkem ke studiu proudících kapalin,²³ dále se věnoval teorii grup a geometrii. Jeho první velkou publikací byl téměř šestisetstránkový spis *A Treatise on Universal Algebra with Applications* z roku 1898, jehož pří-

²⁰ Whiteheadův dopis cituje v plném znění B. Russell v druhém díle své *The Autobiography of Bertrand Russell* (s. 96–97). Russell zároveň přiznává, že rozhodnutí byl z větší části jeho vinou, Whitehead byl tolerantnější. Vzájemný respekt dokládají např. Whiteheadovy dopisy Russellovi z let 1940 a 1944, citované Russellem v druhém díle jeho *Autobiografie* (s. 344, 379). Své postoje v otázce pacifismu vysvětluje Whitehead v rozhovoru s Lucienem Pricem ze 17. března 1938 (těsně po anšlusu Rakouska): „Absolutní pacifista je špatným občanem. Někdy je třeba k obraně práva, spravedlnosti a ideálů užití síly.“ PRICE, *Dialogues*, s. 96. Oba myslitelé se přirozeně rozcházejí i ve svém vztahu k náboženství. Zatímco Russell byl znám jako (téměř) militantní ateista, Whiteheadův postoj k náboženství procházel řadou vývojových fází, aby se nakonec ustálil na vztahu vstřícném.

²¹ RUSSELL, *The Autobiography I.*, s. 189

²² V dopise z 13. 3. 1919 klade Wittgenstein Russellovi na srdce, aby ho připomněl Dr. Whiteheadovi. (RUSSELL, *The Autobiography II.*, s. 157). Tato zmínka je spíše zdvořilostního charakteru, stejně jako odkaz k Whiteheadovu jménu ve Wittgensteinově *Tractatu* (věty 5.252 a 5.452), v nichž se vyrovnává s konkrétními problémy v *Principia Mathematica*. Hlavním učitelem byl pro Wittgensteina Russell, popřípadě Moore, Whitehead byl spíše letným známým.

²³ Alfred N. WHITEHEAD, „On the Motion of Viscous Incompressible Fluids: A Method of Approximation.“ *Quarterly Journal of Pure and Applied Mathematics*, roč. 23, 1888, s. 78–93.

pravě věnoval sedm let svého života.²⁴ Intencí této práce bylo systematizovat jazyk matematického vyjadřování napříč různými oblastmi matematiky. Obzvláštní péči věnoval neeukleidovským geometrickým teoriím, způsobu sjednocení veškeré geometrické teorie pro n -dimenzí a stanovování kongruentních relací v různých geometriích. V této vývojové fázi svého myšlení neuvažuje Whitehead explicitně jako filosof, je zde však již výrazně patrná tendence k řešení těch nejobecnějších a nejkompexnějších otázek, které jeho disciplína nabízela.²⁵

V předmluvě k tomuto dílu vymezuje Whitehead vztah matematiky, logiky a filosofie. Uvedeme celou citaci, neboť se jedná o pasáž z pozdější perspektivy klíčovou:

Ideálem matematiky by mělo být vypracovat kalkulus, který by umožnil zdůvodňování ve spojení se všemi oblastmi myšlení či vnější zkušenosti. Prostřednictvím takového kalkulu by pak měla být zjištěna a precizně formulována jakákoliv posloupnost myšlenek či událostí (*events*). Veškeré podstatné myšlení, které *není buď filosofii, nebo induktivním zdůvodňováním, nebo imaginativní literaturou, by mělo být matematikou* rozvinutou prostřednictvím kalkulu.²⁶

V. Lowe²⁷ upozorňuje na jednu významnou skutečnost. V případě filosofie je stejně jako u literatury učiněna výjimka. Whitehead tedy zjevně již od počátku nesdílel představu, která ovládla řadu myslitelů pozdějšího logického empiricismu, že základem vší filosofie je její logická forma. Filosofie je tedy pro Whiteheada od počátku něco, co je vůči logice či matematice externí.²⁸ Toto tvrzení lze podpořit dalším úryvkem z již citované předmluvy:

²⁴ Za tuto práci byla Whiteheadovi udělena mezinárodní „Lobatchevsky Award“. Na jejím základě byl také v roce 1903 zvolen za člena Royal Society.

²⁵ Whitehead sám uvádí, že v tomto směru následoval program poprvé explicitně formulovaný Leibnizem. Explicitně navazoval na dílo „polozapomenutého“ Hermanna Grassmanna a Henryho Boola. Viz Alfred N. WHITEHEAD, *A Treatise on Universal Algebra*, Cambridge: Cambridge University Press 1898, s. v.

²⁶ WHITEHEAD, *A Treatise*, s. viii (zdůraznil M. A.).

²⁷ Viktor LOWE, „The Development of Whitehead's Philosophy.“ In: SCHILPP P. A. (ed.), *The Philosophy of A. N. Whitehead*. La Salle, Illinois: Open Court, s. 18–19.

²⁸ Např. B. Russell ve své studii „Logický atomismus“ píše: „Soudím, že je to právě logika, která je ve filosofii fundamentální a že bychom proto měli filosofické školy spíše charakterizovat podle jejich logiky, než podle jejich metafyziky.“ Bertrand RUSSELL, „Logický atomismus.“ (1924). Překl. L. Tondl a K. Berka. In: L. TONDL – K. BERKA (eds.), *Logika, filosofie, věda*. Praha: Svoboda 1967, s. 199). Tato poznámka ukazuje zároveň i na nejhlubší rozdíl v teoretickém založení obou mužů i přes to (či právě proto), že právě uvedený citát z Russella byl napsán o čtvrtstoletí později. V *Modes of Thought* Whitehead už píše doslovně: „logika předpokládá

Ospravedlnění pravidel odvozování v kterémkoliv odvětví matematiky není vlastní součástí matematiky: je to záležitost zkušenosti či filosofie. Záležitostí matematiky je prostě následovat pravidla.²⁹

Následně po vydání *A Treatise on Universal Algebra* publikuje kromě dvou kratších, ale velmi koncentrovaných prací *Axioms of Projective Geometry* (1906) a *Axioms of Descriptive Geometry* (1907) ještě jeden velmi pozoruhodný text, který obsahuje řadu motivů, které budou mít výraznou kontinuitu přinejmenším v jeho pozdějších dílech v oblasti filosofie přírodních věd. Je jím rozsáhlý článek *On Mathematical Concepts of Material World*. Cíl svého textu definuje Whitehead v úvodu jako:

Zahájení matematických zkoumání různých možných způsobů, jak pojednat povahu materiálního světa. (...) text je zaměřen na možné vztahy prostoru a ultimátních entit, které (v běžném jazyce) konstituují látku (*stuff*) v prostoru.³⁰

Tento text se tedy již explicitně věnuje vztahům matematického popisu a popisované skutečnosti, vykračuje tedy mimo rámec čisté matematiky. Vypracovává pět odlišných pojetí vztahu „materiálního světa“ a geometrie. První z nich odpovídá tradičnímu („materialistickému“) způsobu fyzikálního popisu, třetí z nich koncepci („mechanického“) éteru, zbylé tři jsou odlišné a slouží jako ilustrace variability možných přístupů. Ve fyzikálním či metafyzickém smyslu nedává Whitehead žádnému z pojetí přednost. Na základě metodologické maximy známé jako Occamova břitva však zřetelně preferuje páté pojetí, které je nejjednodušší („monistické“). Z perspektivy Whiteheadova pozdějšího vývoje je podstatné, že zde již zohledňuje relationistické („leibnizovské“) pojetí prostoru (III., IV. a V. pojetí) a k popisu

metafyziku“ (s. 146). D. Harrah ohledně této problematiky poznamenává, že kdybychom se soustředili na obsah *Principia Mathematica*, vedla by cesta k Russellově logickému atomismu. Soustředíme-li se však na postupy, otevírá se cesta k Whiteheadově „organické filosofii“. Zatímco Russellova cesta vedla k logickému atomismu, Whiteheadova vedla k atomismu metafyzickému. Viz David HARRAH, „The Influence of Logic and Mathematics on Whitehead.“ *Journal of the History of Ideas*, roč. 20, 1959, s. 420). Tato přístupová cesta k Whiteheadově pozdní filosofii se stává nejvíce zřejmou v *An Introduction to Mathematics* z roku 1911, vede přes druhou kapitolu *Science and the Modern World* „Mathematics as an Element in the History of Thought“ a závěrečného shrnutí získává v přednášce *Mathematics and the Good*.

²⁹ WHITEHEAD, *A Treatise*, s. vi.

³⁰ Alfred N. WHITEHEAD, „On Mathematical Concepts of the Material World.“ *Phil. Trans. of Royal Soc. London: Serie A*, roč. 205, 1906, s. 465

hmotného světa užívá eukleidovskou geometrii.³¹ V tomto textu se také poprvé objevuje Whiteheadem později stále znovu zpracovávaná myšlenka o nutnosti vyložit geometrii v relačním prostoru jinak, než prostřednictvím „jednoduchých“ bodů. Tato studie byla napsána ve stejném roce, v němž vydává svou slavnou sérii převratných článků Albert Einstein (1905), nemůže tedy nést žádnou stopu ovlivnění texty jeho *annus mirabilis*. Problém času není v tomto textu diskutován vůbec, všechna pojetí však implikují v otázce času absolutistický pohled. Chybí zde tedy také přirozeně Whiteheadovo pozdější a přiznaně Einsteinem a Minkowskim ovlivněné spojení času a prostoru a také systematické odlišení událostí a objektů.

Zdáleka nejvýznamnějším plodem Whiteheadova pobytu v Cambridge byla však jeho spolupráce s Bertrendem Russellem na spise *Principia Mathematica*. V roce 1900 navštívili Whitehead s Russellem společně Mezinárodní filosofický kongres v Paříži, kde byli oba okouzleni Peanovým vystoupením a jím rozvinutým symbolismem.³² Od této doby se datuje jejich těsná autorská spolupráce. Po vydání svého spisu *The Principles of Mathematics* v roce 1903 plánoval Russell vydat druhý díl, Whitehead zase připravoval druhý díl svého *A Treatise on Universal Algebra*. Téma jejich zamýšlených druhých dílů se jim zdálo natolik příbuzné, že se rozhodli upustit od záměru tyto druhé díly psát a namísto toho začali spolupracovat na zcela novém, samostatném díle. Přestože původním záměrem bylo dokončit práci zhruba během roku, vyčerpávající spolupráce trvala po následující 7 let a byla ukončena až Whiteheadovým přestěhováním do Londýna v roce 1910. Russell, který byl vždy výrazně sdělnějším co do odhalování osobní roviny svého života přiznává, že ani jeden z nich by nebyl sto dílo podobného rozsahu a hloubky dokončit o samotě. Zároveň poukázal na to, že podíl každého z obou autorů na celém díle nelze přesně specifikovat, oba autoři spolupracovali v podstatě rovným dílem. Přesto však existují některé části, jejichž vůdčí ideu lze zcela jasně připisat jednomu z autorů.³³ Celé dílo vyšlo ve třech dílech v letech 1910–1913 a celkově čítá bezmála dva tisíce stran textu. Zamýšlen byl čtvrtý díl o geometrii, který měl být sepsán Whiteheadem samotným, ten však nikdy nevyšel. K druhému, opravenému vydání *Principia Mathematica*

³¹ „Geometrie je zde stále pojímána jako trojdimenzionální a eukleidovská.“ *Ibid.*, s. 466. K užití eukleidovské geometrie však dodává: „Aby byla geometrie přeměněna v neeukleidovskou, či naopak, aby si uchovala eukleidovskou formu, je možno koncept proměnit vlastnosti esenciálních relací. Tyto varianty zde však nebudeme probírat.“ *Ibid.*, s. 476.

³² Bertrand RUSSELL, „Whitehead and Principia Mathematica.“ *Mind (New Series)*, roč. 57, s. 137.

³³ *Ibid.*, s. 138

z roku 1925 Whitehead již vůbec nepřispěl, všechny změny v tomto vydání (nová předmluva a tři appendixy připojené k prvnímu dílu) padají na vrub Russellovi.

Celý spis je příliš rozsáhlý na to, abychom zde mohli být jen náznakově rozebrat jeho strukturu či obsah. Využívají výtěžků a symbolismu logické tradice 19. století (Cantor, Dedekind, Frege, Peano), ale rozšiřují celou koncepci matematické logiky do předtím nevídané šíře. Současně se snaží vyhnout slepým uličkám, do nichž se ve svých analýzách základů matematiky dostal Frege. Paradox, který objevil Russell v roce 1901 v základech Fregeho logiky (paradox množinové teorie známý jako „paradox lháře“ či „Russellův paradox“) se snaží obejít zejména Russellem iniciovanou „teorii typů“. Ve formalismu se přidržují v první řadě notace Peanovy, současně však zavádějí řadu nových symbolů, neboť považují tradiční symbolismus buď za neuspokojivý, nebo pracují s problémy, pro než symbolická notace do té doby neexistovala.

Základní pozicí, kterou autoři zastávají ohledně vztahu matematiky a logiky je představa, že matematika může být v principu převedena na logické operace. Obecným cílem *Principií* je odvodit celek čisté matematiky z jednoho komplexního axiomatického systému a následně rozpracovat jeho aplikace ve všech oblastech matematiky tak, aby byla vykázána její jednota.³⁴ Tato pozice je dále známa jako logicismus a *Principia Mathematica* jsou jeho základním textem.³⁵

Z pozdější perspektivy lze Whiteheadovu spolupráci na *Principia Mathematica* hodnotit jako gigantickou odbočku od jeho původní intence věnovat se prošetření základů přírodních věd, v nichž je logická forma pouze nástrojem, nikoliv hlavním předmětem intelektuální analýzy.³⁶ Téma

³⁴ V roce 1931 podnikl na tento program svůj známý smrtící atak Kurt Gödel. Cílem jeho kritiky je především ad hoc zavedení teorie typů. P. Weiss vzpomíná, jak Whiteheadovi jako student předložil text, v němž kritizoval teorii typů. Whitehead mu (s úsměvem) odvětil: „Vždycky sem si myslel, že na teorii typů je něco špatně.“ Paul WEISS, „Recollections of Alfred North Whitehead.“ *Process Studies*, roč. 10, 1980, s. 47. K této příhodě muselo dojít mezi lety 1927–1929. Ad hoc charakter teorie typů již Whitehead sám otevřeně připouští v *Modes of Thought* (s. 144) a v přednášce *Mathematics and the Good*.

³⁵ Kritikové *Principia Mathematica* i přes to, že měli výhrady k některým detailům, případně i k celé koncepci logicismu, nešetřili nikdy superlativy ohledně formální dokonalosti metody, provedení a výhodného symbolismu díla. Např. C. I. Lewis nazývá *Principia* „intelektuálním ekvivalentem egyptských pyramid“. C. I. LEWIS, „Principia Mathematica – Book Review.“ *The Journal of Philosophy, Psychology and Scientific Methods*, roč. 11, 1914, s. 502.

³⁶ Toto samozřejmě není jediný možný úhel pohledu. Komplementárně k tomuto pohledu lze Whiteheada naopak považovat za matematika, jehož sféra zájmu se sice neustále rozšiřovala,

čtvrtého dílu o geometrii, který nebyl nikdy napsán, se s největší pravděpodobností vtělilo do následujících Whiteheadových textů. Russell uvádí, že celá poslední kapitola II. dílu „Convergence and Limits of Functions“ byla čistě dílem Whiteheadovým.³⁷ Ve formálním aspektu této tematiky je možno hledat zárodek metody Whiteheadova odvozování vztahu mezi geometrií a reálným světem, který později našla svůj výraz v „metodě extenzivní abstrakce“.

IV.

V létě roku 1910 se Whitehead ve svých 49 letech stěhuje s celou rodinou do Londýna. K přestěhování do Londýna měl Whitehead značně komplexní motivace. Z osobních důvodů lze spekulovat o únavě ze spolupráce s Russellem, touze po změně a vyhledání nových intelektuálních podnětů či důvodech rodinných. Pro odchod do Londýna existovaly však také přinejmenším dva objektivní důvody. V rozporu s obecným přesvědčením neucínila *Principia Mathematica* Whiteheada slavným a vyhládky na profesuru v Cambridge byly mizivé. Pro přestěhování do Londýna lze tuto skutečnost považovat za jistě pádný důvod. Tečku za jeho pobytem však učinila událost, která byla na poměry na britských univerzitách té doby nezvykle dramatická. Jako člen univerzitní rady byl vystaven rozhodování v kauze svého dávného přítele a člena pedagogického sboru Andrewa Forsytha. Ten měl mileneckou aféru s manželkou jiného z učitelů M. A. Boysovou. Ačkoliv se Whitehead snažil zachovat svého přítele na univerzitě, byl radou přehlasován a krátce na to rezignoval na všechny své univerzitní funkce.³⁸

Přestěhování do Londýna započíná další významné období svého života, které potrvá až do roku 1924. Během akademického roku 1910–1911

ale pořád zůstávala určena matematickým stylem myšlení. G. C. Henry dokonce přichází s tvrzením, že Whiteheadovy příspěvky k filosofii přišly později v jeho životě, kdy nabyl definitivního přesvědčení, že základy matematiky nelze řešit matematickou cestou. Viz C. G. HENRY, „Whitehead's Philosophical Response to the New Mathematics.“ In: FORD L. S. – KLINE G. L. (eds.): *Explorations in Whitehead's Philosophy*. New York: Fordham University Press 1983, s. 14.

³⁷ RUSSELL, „Whitehead and Principia Mathematica,“ s. 138.

³⁸ Tato událost ukazuje Whiteheada jako osobu s kromobyčejně liberálním smýšlením. Ačkoliv jeho vlastní morálka byla viktoriánská, měl tendenci neodsuzovat lidi s jinými postoji. Značnou roli zde jistě sehrálo i autentické uchopení křesťanských principů, které mu byly v mládí vštípeny. Na konci své publikační kariéry vyjádří Whitehead své morální krédo slovy: „Je třeba mít na paměti, že mravy ustavují pouze jednu stránku Dobra, stránku až přespříliš zdůrazňovanou.“ WHITEHEAD, *Modes of Thought*, s. 104.

zde nezastával žádnou učitelskou pozici ani jinou univerzitní funkci. V této době píše svůj *An Introduction to Mathematics*, drobnou knížku spíše popularizačního charakteru, která jej poprvé představila širšímu okruhu čtenářů. Tato kniha již na jednu stranu obsahuje řadu zřetelně filosofujících pasáží (zejména v kapitolách 1, 3, 12, 17), na druhou stranu je dokonalou ilustrací Whiteheadova pedagogického přístupu – osvětlovat základní principy daného oboru spolu s ukázáním možností jejich aplikace, aby bylo zabráněno vytvoření pouhých „netečných idejí“ (*innert ideas*). Knihu lze zároveň považovat za jakési shrnující ohlédnutí se za disciplínou, které se věnoval celý svůj předcházející život a kterou se právě chystal opustit. Povšimněme si několika významných tendencí, které tato kniha prezentuje a které budou ve Whiteheadově dalším myšlenkovém vývoji stále více prohlubovány. Úkol svého spisu definuje Whitehead takto:

Cílem následujících kapitol není učit matematiku, ale ukázat studentům na samém začátku jejich studia povahu této vědy a to, proč je nezbytným základem přesného myšlení, které se vztahuje k přírodním jevům (*natural phenomena*). [...] Naše vědění o jedinečných faktech světa kolem nás získáváme skrze počítky.³⁹

Whiteheadovým významným cílem je tedy prošetřovat vztah systematizujícího intelektu a „přírody“, jak ji získáváme skrze smysly. Zcela v duchu realistické pozice, s níž se ovšem následně po celý zbytek života vyrovnává, tvrdí že:

Původ těchto počitků připisujeme vztahům mezi věcmi, které tvoří vnější svět. [...] Neexistuje jeden svět věcí pro moje počítky a jiný pro vaše, ale jeden svět, v němž existujeme oba.⁴⁰

Proměnlivou a nestálou povahu těchto „přírodních jevů“ již v tomto spise velmi často popisuje prostřednictvím „událostí“ (*events*) a jejich zřetělování do orientovaných sérií. Například:

Vyjasněme si, proč má vysvětlení řádu *událostí* tendenci stát se matematickým. Všimněme si, jak jsou všechny *události* propojeny. [...] Události mohou být rozpoznány (*recognized*) jako objevující se v sériích, přičemž některé se obje-

³⁹ Alfred N. WHITEHEAD, *An Introduction to Mathematics*. London: Williams and Norgate 1911, s. 2, 4 (zduřaznil M. A.).

⁴⁰ *Ibid.*, s. 4.

vují dříve a jiné později [...]. Podle moderní vědy nemá stálost v přírodě žádné místo.⁴¹

Další patrnou tendencí je určení vztahu mezi stálostí změnou:

Cílem vědeckého zkoumání je vidět, co je *obecné* a co je *jedinečné*, co je *trvalé* (*permanent*) a co *přechodné* (*transitory*).⁴²

V letech 1911–1914 zastával Whitehead pozici profesora aplikované matematiky a mechaniky na London University College, v roce 1914 získává profesuru aplikované matematiky na Imperial College of Science at South Kensington.⁴³ Současně též působil v řadě dalších funkcí ve vědeckých a vzdělávacích institucích (Royal Society, British Academy, Mathematical Society, British Association for Advancement of Science, v roce 1921 je děkanem Faculty of Science). Z výčtu funkcí a pedagogických postů, které Whitehead během svého londýnského pobytu zastával, je patrné, že byl nadmíru zaměstnaným mužem. Je skoro s podivem, že si ještě našel dostatek času na publikování nějakých spisů, navíc s tak komplikovanou tematikou. Na druhou stranu by bylo možno řadu formálních nedostatků jeho spisů z této doby (pojmová nekonzistentnost, nedostatečný poznámkový aparát atd.) přičíst na vrub právě nedostatku času a soustředění na práci na formálním „uhlazování“ textů.

V roce 1915 se stává členem „Aristotelian Society“, elitního filosofického diskusního klubu, kde se osobně setkává s řadou tehdejších britských filosofů a vědců (S. Alexandrem, C. D. Broadem, W. Carrem, R. Haldanem, C. Lloydem Morganem, T. P. Nunnem, F. C. S. Schillerem atd.). V letech 1922–1923 zastává dokonce funkci jejího předsedy.⁴⁴ K ovlivnění svého my-

⁴¹ *Ibid.*, s. 3, 122, 126 (zdůraznil M. A.).

⁴² *Ibid.*, s. 4 (zdůraznil M. A.).

⁴³ Jeho žákem zde byl např. pozdější významný filosof a historik vědy Herbert Dingle.

⁴⁴ Aristotelská společnost (plným názvem *Aristotelian Society for Systematic Study of Philosophy*) byla založena 19. 4. 1880 jakožto společenství sdružující asi dvacet lidí (včetně žen), které se scházelo v pravidelných čtvrtletních intervalech. Z těchto setkání byly jednou za rok vydávány záznamy pod názvem *Proceedings of the Aristotelian Society* (první vyšel v roce 1888) a navíc příležitostně sborníky *Aristotelian Society Supplementary*. Řada Whiteheadových drobnějších příležitostných prací byla původně součástí těchto sborníků. Střídání předsednictví společnosti se od roku 1913 ustavilo na ročních intervalech a seznam jejich předsedů dělá dojem jakéhosi „who-is-who“ v britské filosofii dvacátého století. Jejimi předsedy byli (v časovém pořadí) např. R. Haldane, S. Alexander, B. Russell, W. Carr, G. E. Moore, C. Lloyd Morgan, C. D. Broad, A. E. Taylor, L. S. Stebbing(ová), G. Ryle, R. B. Braithwaite, N. Kemp-Smith, A. J. Ayer, D. Emmet(ová), J. L. Austin, K. Popper, P. F. Strawson.

šlení díly několika z výše jmenovaných filosofů i osobními debatami s nimi se Whitehead hlásí v předmluvách k *Enquiry a The Concept of Nature*. V raných letech svého londýnského pobytu se také seznamuje s dílem Einsteina a Minkowského, jejichž vliv na jeho vlastní práce v „londýnském období“ může být stěží přeceněn.⁴⁵

Whiteheadův pobyt v Londýně se překrývá také s jednou z nejpodstatnějších událostí 20. století, první světovou válkou. Ta si ve Whiteheadově okolí vybrala krutou daň, jejíž důsledky se odrazily v jeho životních postojích a v návaznosti na to i v jeho později publikovaných textech. Velká část univerzitních činovníků byla přinucena sloužit v armádě v roli nižších důstojníků – na seznamu padlých nacházel Whitehead řadu svých přátel a žáků. V armádě sloužily také všechny tři jeho děti – Jessie na ministerstvu zahraničí v Anglii a v Paříži, a oba synové v královském letectvu. Nejmladší syn Eric byl 13. března 1918 sestřelen nad francouzským Forêt de Gobain a ve věku 19 let umírá. Tato zpráva citelně zasáhla především jeho ženu;

Společnost existuje dodnes. Není bez zajímavosti, že ve stejné době jako Whitehead bylo členy *Aristotelian Society* i několik bývalých „Apoštolů“, jmenovitě J. E. McTaggart, D'Arcy W. Thompson a B. Russell. Název společnosti by mohl svádět k nedorozuměním – nejednalo se o společnost zaměřenou na studium Aristotela či aristotelické filosofické tradice. Motivace ke zvolení názvu ozřejmuje ve svém z příspěvku jeden z jejich bývalých předsedů Wildon Carr: „Bylo podstatné najít jméno, které by bezpečně stanovilo spekulativní charakter studia, který byl ideálem Společnosti. Zdálo se nám, že toto bude nejlépe zaručeno přijetím jména filosofa k tomuto účelu mimořádně vhodného. V dějinách filosofie existuje pouze jedno takové jméno a tak jsme se stali Aristotelovskou společností. Důvodem tedy nebylo studium Aristotela či aristotelismu, ale systematické studium filosofie.“ W. CARR, „The Fiftieth Session: A Retrospect.“ *Proceedings of the Aristotelian Society*, roč. 29, 1929, s. 359–386 (zdůraznil M. A.). Whiteheada lze jistě považovat za myslitele, který tento ideál bezesbýtku naplňoval. Jeho vztah k Aristotelovi byl však po celou jeho myslitelskou kariéru přinejmenším zdrženlivý. Zvláštní averzi u něj vzbuzovala Aristotelova logika a její ontologizace. Aristotela hodnotí zhruba podobně jako první novověcí myslitelé, v pozoruhodném shodě je v tomto ohledu s Francisem Baconem, byť mu rozhodně chybí Baconova výbušnost.

⁴⁵ Otázce, skrze koho a za jakých okolností se Whitehead seznámil s díly Einsteina a Minkowského (zde míněno ve smyslu „speciální relativita“), se detailně věnuje R. Desmet. Hlavním cílem jeho studii je výklad Whiteheadova díla v kontextu britské recepce Einsteinových teorií a dobového filosofického milieu, zejména vlivu *Aristotelian Society*. Všímá si především vlivu prací E. B. Wilsona a G. N. Lewise (*The Space-Time Manifold of Relativity* – 1912), E. Cunninghama (*The Principle of Relativity* – 1914) a L. Silbersteina (*The Theory of Relativity* – 1914), která cituje Whitehead v předmluvách ke svým knihám „panfyzického“ období jako své myšlenkové zdroje. O Whiteheadově obeznamenosti s obecnou relativitou lze říci přinejmenším to, že s ní musel být seznámen před dubnem 1919, kdy ji zmiňuje k předmluvě k *Enquiry*. Viz Ronny DESMET, *Whitehead's Interpretation of Einstein's General Theory of Relativity* [online]. 2007. Dostupné z: <http://www.phil-inst.hu/~szekely/PIRT_Budapest/ft/Desmet_ft.pdf> [cit. 9. 5. 2010].

Whitehead sám zvládal sebedisciplínu natolik, že byl schopen dokončit práci na *Enquiry* a později i dalších knihách. V. Lowe však na základě rozhovorů s jeho přeživšími dětmi, Northern a Jessie usuzuje, že tato rodinná tragédie měla zásadní vliv na jeho opětovný příklon k náboženství.⁴⁶ Po zbytek života však již on ani jeho žena nevstoupili do žádné náboženské organizace, ačkoliv během svého pobytu ve Spojených státech měli nejbližší k Unitářské církvi.⁴⁷ Jeho děti zůstaly bezvěrci do konce života.

S Whiteheadovým odchodem do Londýna se výrazně mění témata jeho teoretických prací. V souvislosti se zastáváním řady pozic ve vzdělávacích institucích začíná systematicky uvažovat o výchovatelské činnosti a prosloví na toto téma řadu veřejných přednášek, které se většinou týkají problému vztahu starého a nového ve výchově a vztahu technického a humanitního vzdělávání. Tyto texty byly později z větší části shrnuty ve výběrech *The Organization of Thought, Educational and Scientific* (1917) a *Aims of Education and Other Essays* (1929).

Hlavním tématem Whiteheadova „londýnského“ období je však filosofie přírodních věd. Obecně lze ve Whiteheadově díle tohoto období rozlišit tyto motivační linie:

1. Vytvoření obecného pojmového pozadí přírodní vědy, prostřednictvím něhož by bylo možno hovořit o přírodě jednotně a konsekventně. Podstatnými ohledy tohoto sjednocení mají být zejména:
 - a) sjednocení epistemologického a fyzikálního aspektu přírodovědecké teorie, přičemž největší důraz je kladen na procesuální povahu skutečnosti a její adekvátního zachycení v teorii
 - b) vytvoření konceptuálního systému, který by byl adekvátní situaci v dobové vědě, určené především revolučními teoriemi ve fyzice (speciální a obecná teorie relativity, rozvíjející se kvantová teorie)
 - c) možnost zahrnout do takového pojmového schématu nejen fyziku, ale i ostatní přírodní vědy (Whitehead se soustředí zejména na možnost zahrnutí živých jsovců do svého systému)

⁴⁶ LOWE, „A. N. W.: ‚A Biographical Perspective,“ s. 143. B. Russell přichází s tvrzením stejného významu, a to sice, že „bolest z této ztráty se do značné míry podílela na obrácení jeho myšlenek k filosofii a byla také příčinou jeho hledání cesty z víry ve všeládný mechanistický obraz světa“. RUSSELL, *The Autobiography I.*, s. 188.

⁴⁷ PRICE, *Dialogues*, s. 310.

2. Na základě své obecné teorie přírody přinést řešení konkrétních problémů, s nimiž se potýkalo dobové fyzikální zdůvodňování. Tento bod se týká především vybudování alternativy k Einsteinově (obecné)⁴⁸ teorii relativity, která by napravila ty její rysy, které považoval za její slabá místa (problém vztahu permanence a dění, problém vztahu geometrie a fyziky, problém kongruence jednotek měření). Dlužno dodat, že Whitehead byl jedním z prvních teoretiků (zcela jistě prvním systematickým), kteří na tento okruh problémů poukazovali.

Základním restriktivním omezením kladeným na filosofii přírody je podle Whiteheada vyloučení „metafyziky“ z oblasti filosofie přírody. Co přesně tedy míní Whitehead „metafyzikou“? Metafyzika je pro něj vždy nějakým způsobem spojena s analýzou mysli (a vnímatele obecně) prostřednictvím sebereflexivní aktivity a následným vydáním počtu z této aktivity v podobě určení jejího metafyzického statutu vůči zkoumané přírodě. Zahrnutí analýzy sebekonstituce vnímatele a jeho vztahu ke vnímané skutečnosti do filosofického rozboru je významnou podmínkou pro adekvátnost výsledného metafyzického výkladového schématu. Do výkladového schématu však Whitehead ve svém „londýnském období“ tyto analýzy nezahrnuje.

Se sebereflexivní problematikou souvisí široká filosofická oblast, kterou Whitehead vylučuje z oblasti panfyzického zkoumání: výslovná reflexe té oblasti před- či mimovědeckého kontextu lidského života, která souvisí s axiologickou problematikou. Ta spadá do kompetence např. estetiky, etiky či theologie, nikoliv však do oblasti filosofie přírody. Tyto otázky nepovažuje Whitehead za irrelevantní pro filosofii, ale pouze pro filosofii přírody. Tato problematika bude v plnosti uchopena až ve Whiteheadových „metafyzických“ spisech, jejichž cílem je fixovat co nejkompexnější a nejadekvátnější výkladové schéma procházející napříč všemi oblastmi lidské zkušenosti, včetně nejběžnějších aspektů každodenní životní praxe.

Svou teorii, pro níž sám později navrhuje název „panfyzika“, začíná Whitehead postupně formulovat zhruba od roku 1914. Přední whiteheadovský badatel Viktor Lowe rozlišuje v rámci této fáze ještě dvě subfáze:

⁴⁸ Umístěním slova „obecné“ do závorek chceme naznačit, že Whiteheadova filosofie přírody se liší od Einsteinova výkladu i v případě teorie speciální. Přesto, že bezvýhradně připouští její závěry, snaží se vystavět ji na poněkud odlišných východiscích. Odlišnosti mezi Einsteinem a Whiteheadem v matematicko-fyzikální části teorie je mnohem patrnější v oblasti teorie gravitace, tj. v té oblasti fyziky, kterou se zabývá Einsteinova obecná teorie relativity.

„prespekulativní epistemologii“⁴⁹ (1914–1917) a „filosofii přírodních věd“ (1918–1924).⁵⁰ Obecně lze však říci, že obě tyto fáze lze shrnout pod hlavičku „panfyzika“ s dodatkem, že období „prespekulativní epistemologie“ tvoří z pozdější perspektivy jakousi „přípravnou fázi“, v níž se rodí témata a formulace typické pro pozdější díla vydávaná do roku 1924.

Za první práci na tomto teoretickém poli bývá považován jeho příspěvek na konferenci v Paříži⁵¹ a následně série tří textů vydaných v letech 1915–1917,⁵² které již vykazují značnou jednotu svých východisek a mohou být již zcela samozřejmě označeny za filosofické texty (společně tak formují fázi „prespekulativní epistemologie“). Tématicky je lze považovat za na jedné straně prodloužení Whiteheadových předcházejících zájmů v oblasti matematické logiky a aplikované matematiky (navazuje zejména na studii *On Mathematical Concepts of the Material World* z roku 1906), na druhé straně poprvé prezentují nový okruh problémů, spojený s reflexí epistemologické problematiky v kontextu výzev relativistické fyzikální teorie. Filosofičnost celé této skupiny textů lze spatřovat zejména v apelu na širší přijímání „příčné oplodňujícího myšlení“ (*cross-fertilizing thought*), které plodí nové poznání prostřednictvím spojování dříve oddělovaných a uzavíraných oblastí lidského myšlení (geometrie, matematická fyzika, experimentální psychologie).⁵³

⁴⁹ Důvod k užívání pojmu „prespekulativní“ Lowe explicitně nevysvětluje. Spekulačí však zjevně myslí protažení epistemologické problematiky do oblasti filosofie přírody, která u Whiteheada nabude konkrétní podoby „diverzifikace“ přírody.

⁵⁰ LOWE, *The Development*, s. 52, 64.

⁵¹ La Premier Congrès de Philosophie mathématique, Paris, 8. dubna 1914. Později tento příspěvek vyšel francouzsky pod názvem: „La Théorie Relationniste de l'Espace“ v *Revue de Metaphysique et de Morale* (roč. 23, 1916, s. 423–454). Dodnes se nepodařilo zjistit, zda byl příspěvek přednesen anglicky či francouzsky. Anglický rukopis byl na Whiteheadovu žádost po jeho smrti zničen. Viz P. J. HURLEY, „Russell, Poincaré, and Whitehead's Relational Theory of Space.“ *Process Studies*, roč. 9, 1979, s. 14–21.

⁵² Jedná se o studie „Time, Space and Relativity“ (*Proceedings of Aristotelian Society*, roč. 16, s. 104–129), „The Organisation of Thought“, (*Report of the 86th Meeting of British Association for the Advancement of Science*, s. 355–365) a „The Anatomy of Some Scientific Ideas“, (in: *The Organization of Thought, Educational and Scientific*). Později byly první dva taktéž přetištěny ve výběrech *The Organization of Thought, Educational and Scientific* (Alfred N. WHITEHEAD, *The Organization of Thought, Educational and Scientific*. London: Williams and Norgate 1917) a *The Aims of Education and Other Essays* (Alfred N. WHITEHEAD, *The Aims of Education and Other Essay*. 2nd Edition. London: Ernest Benn Limited 1929). Odkazy na stránkování budou odkazovat na umístění v druhém z uvedených výborů.

⁵³ WHITEHEAD, *The Aims of Education*, s. 233.

Whiteheadovo publikační období, které navazuje na období „prespekulativní epistemologie“ a končí jeho odjezdem do Spojených států, přináší již zcela komplexní vypracování filosofie přírody, jejíž jednotlivé aspekty jsou přísně korelovány vzhledem k hlavním cílům jeho panfyzického projektu, které jsme vytkli výše. Jádrem publikací tohoto období tvoří trojice knih vydaných v poměrně rychlém časovém sledu. Jedná se o: *An Enquiry Concerning the Principles of Natural Knowledge* (1919 – dále jen *Enquiry*), *The Concept of Nature* (1920) a *The Principle of Relativity, with Applications to Physical Science* (1922 – dále jen *The Principle of Relativity*). Kromě těchto tří základních spisů lze k publikacím s tématem „panfyzika“ počítat i řadu menších příležitostných textů, většinou veřejných přednášek, shrnutých později v různých výběrech. Jednotu udílí publikacím tohoto období jejich společná témata a cíle, víceméně konzistentní terminologie a především jednotný náhled, který stojí v jejich pozadí.

V sekundární literatuře nebývá homogenita základních náhledů ležících v základu této skupiny spisů výrazněji zpochybňována. Při detailnější analýze příslušných textů je však zřejmé, že Whitehead ne vždy plně využívá výtěžků svých předcházejících prací a snaží se čtenáři přiblížit svůj pohled prostřednictvím jiných termínů, jejichž různost však nezřídka pramení z drobného posunu úhlu pohledu. Pojmové inkonsistence a fragmentárnost dílčích výkladů lze také považovat za důkaz toho, že Whitehead zjevně považoval za funkci produkce textů zejména promýšlení problémů takříkajíc s „perem v ruce“. Za podporu tohoto tvrzení by bylo možno považovat obecný fakt, že k textům, které již napsal, odkazuje spíše zřídka, a to i v momentech, kdy jeho náhled prošel zásadní proměnou (např. od „panfyziky“ k „metafyzice“). U čtenářů vyvolává tento celoživotní rys jeho tvorby nemalé rozpaky a nezřídka vede u mnoha čtenářů ne-li k úplnému odmítnutí jeho myšlenek, pak přinejmenším ke snížení autorovy důvěryhodnosti.⁵⁴

První z trojice knih, *Enquiry*, je jediným spísem tohoto období, který od počátku vznikl jako jednolitý text, zamýšlený k publikování jako celek. V důsledku toho je ve své „filosofické“ části celkem nejvíce koherentním.

⁵⁴ Bertrand Russell přináší drobný postřeh o Whiteheadově stylu práce, který se nám zdá být v kontextu probírání Whiteheadova spisovatelského stylu signifikantním. V drobném článku, v němž se věnuje vysvětlení Whiteheadova podílu na *Principia Mathematica* Russell píše: „Naše spolupráce byla vždy zcela harmonická. Whitehead byl trpělivějším, přesnějším a opatrnějším než jsem byl já a často mě uchránil před zbrklým a povrchním nakládáním s problémy, které jsem shledával nezajímavými. Já jsem na druhou stranu často považoval jeho zpracování za zbytečně komplikovaná a nacházel jsem způsob, jak jeho pracovní verze zjednodušit.“ RUSSELL, „Whitehead and Principia Mathematica,“ s. 138.

Většinu pojmů konceptuálního aparátu tohoto spisu užívá Whitehead i v následujících spisech tohoto období. Ve své formální části, týkající se metody extenzivní abstrakce, je zatížen významným podílem formálního aparátu matematické logiky.

Další dvě knihy tohoto období jsou sebraným vydáním přednášek, které byly zamýšleny jako samostatné celky do různé míry. Tato skutečnost se pak zásadně podepisuje na výsledném vyznění obou knih. Za negativní aspekt lze považovat jednak to, že se vysvětlování podniknutá v jednotlivých kapitolách překrývají. Zároveň jednotlivým kapitolám (zejména v *The Principle of Relativity*) poněkud chybí hlubší propojení.⁵⁵ Zmíněnou „fragmentárnost“ spisů lze však zároveň považovat za klad: výklad se nikdy přesně nedubluje, ale pojednává v drobně odlišném kontextu či z jiné perspektivy a umožňuje tak čtenáři jiný typ vstupu do obtížného tématu.

Druhá publikovaná práce tohoto období, *The Concept of Nature*, je narozdíl od předchozí knihy nejméně zatíženou formálními technikalitami z oblasti matematiky a matematické logiky. Základem, který písemná podoba knihy do značné míry kopíruje, byla série přednášek pronesená na Trinity College v Cambridge v roce 1919 v rámci cyklu přednášek uvedených v život Edwardem Tarnerem.⁵⁶ Ve svém závěru obsahuje dvě relativně samostatné kapitoly (původně samostatné přednášky pronesené v roce 1920 na londýnské Imperial College of Science and Technology před studenty její chemické sekce), které lze vzhledem k jejich sumarizujícímu charakteru doporučit jako ideální úvodní četbu.

Poslední zmiňovaná publikace, *The Principle of Relativity*, je po obsahové stránce od obou předcházejících nejodlišnější. Je rozdělena do tří částí. První z nich, která je věnována obecným filosofickým principům, je kolekcí složenou z původních textů této knihy textů (kap. I. a III.) a ne úplně souvisejících přednášek pronesených na shromáždění Royal Society of Edinburgh (kap. II.) při příležitosti převzetí „James Scott Prize“, resp. na College of Bryn Mawr v USA (kap. IV.). Tato část je nejpodstatnějším Whiteheadovým originálním příspěvkem na poli teoretické fyziky, neboť teorie gravitace obsažená v jejím závěru tvoří jak alternativu ke gravitačnímu zákonu Newtonovu, tak k Einsteinově obecné teorii relativity. Druhá část je věnována

⁵⁵ Kritiku těchto rysů Whiteheadových spisů podniknul v dobových ohlasech zejména C. D. Broad.

⁵⁶ V sekundární whiteheadovské literatuře jsou proto také známe jako *Tarner Lectures*. Mottem všech přednáškových cyklů pronesených v rámci tarnerovských přednášek bylo „Filosofie věd a vztahy, či potřeba vztahů mezi různými oblastmi vědění“. Viz WHITEHEAD, *The Concept of Nature*, s. v.

dalším matematickému rozpracování fyzikální teorie založené na předpokladech podaných v části první a dále její aplikaci na vysvětlení dílčích přírodních procesů, prostřednictvím níž by mohla být také experimentálně testována. Obsahem třetí, poslední části je čistě matematické vypracování teorie tenzorů.⁵⁷ Prakticky celá dvě závěrečné části byly původně proslouhny ve formě přednášek na College of Bryn Mawr.

Obecně lze říci, že zatímco v průběhu Whiteheadovy publikační činnosti v tomto období klesá (ve „filosofické“ části) stupeň názornosti odvozování, stoupá naopak myšlenková „zhuštěnost“ již tak dost nesnadných textů. Skutečnost, že Whiteheadův zájem je v těchto textech rozkročen mezi matematickou logikou, teoretickou fyzikou a filosofií ve zhruba stejné míře, z nich činí čtení skutečně abnormální náročnosti. Whitehead navíc nikdy nesahá k „popularizačnímu“ přístupu a postupuje vždy s mimořádnou myšlenkovou pečlivostí a tedy i patřičnou intenzitou. Zejména poslední ze spisů londýnského období, *The Principle of Relativity*, patří v důsledku výše zmíněných charakteristik ke spisům, které si mohou najít skutečně minimální okruh plně kompetentních čtenářů.

Whitehead byl ve své době považován v první řadě za jednoho z autorů kompetentních vyjadřovat se k otázkám teoretické fyziky, zejména k dílu Einsteinovu. Jeho práce tak byla často recenzována společně s pracemi teoretiků, kteří se věnovali osvětlování, historické kontextualizaci, popularizaci či filosofickým výkladům teorie relativity (tj. společně s pracemi samotného A. Einsteina, dále pak N. R. Campbella, W. Carra, A. S. Eddingtona, L. Silbersteina, H. Weyla). V těchto recenzích je Whiteheadovo dílo vždy vyzdvihováno jakožto vymykající se běžnému způsobu pojednání věci – jednak pro svou originalitu v propojení filosofického a fyzikálního aspektu a jednak pro nové otázky, které vznáší vůči některým aspektům Einsteinovy teorie. Kompetentního a podrobného vykladače (a současně kritika) našel Whitehead v C. D. Broadovi. S filosofickým aspektem Whiteheadova díla dále polemizovali především J. E. Turner a L. S. Stebbing(ová), oba velmi fundovaně a trefně, s formalitami procedury získávání ideálních geometrických pojmů především T. de Laguna. Whiteheadův *The Concept of Nature* vysoce hodnotili Hans Driesch a Henri Bergson ve svém *Durée et simulta-*

⁵⁷ Je třeba porozumět tomu, proč Whitehead zařadil do své studie i tuto čistě matematickou pasáž. V roce 1922 nebyl ještě tenzorový kalkulus běžnou součástí intelektuální výbavy fyziků a pro mnoho z nich byl příliš neproniknutelný. Vzhledem k tomu, že Whitehead jako trénovaný geometr tuto disciplínu virtuózně ovládal, považoval tedy za výhodné přiložit ke svému dílu i tuto „vysvětlující“ část.

néité z roku 1922. Za poměrně vstřícný k Whiteheadovým „panfyzickým“ spisům lze označit postoj B. Russella. Russell většinou sílu Whiteheadových filosofických myšlenek explicitně oceňuje, byť jej ve svých vlastních pracích nenásleduje ve všech podrobnostech. Whiteheadovu fyzikální teorii považoval Russell za rovnocennou vůči Einsteinovi a rozhodnutí mezi Einsteinem a Whiteheadem čistě za záležitost konvence.⁵⁸ Whiteheadovy fyzikální teorie (resp. její matematické stránky) si v odborné literatuře poprvé všímá A. S. Eddington,⁵⁹ na jehož práci se Russell ve svém hodnocení Whiteheadovy teorie odvolává.

V.

V roce 1924 přichází Whiteheadovi nabídka z Harvardovy univerzity ve Spojených státech na pozici profesora filosofie.⁶⁰ Whitehead nabídku akceptuje a s celou rodinou se stěhuje do Spojených států. Započíná tak třetí a poslední etapa jeho života, která je ukončena až jeho smrtí v roce 1947. Pro třiašedesátiletého Whiteheada bylo toto pozvání překvapením – sám o sobě jako o filosofovi neuvažoval, a to především proto, že v tomto oboru neměl univerzitní vzdělání. Na své pozvání reagoval slovy, že nabídku Harvardu *bere jako příležitost systematizovat své myšlenky o logice, filosofii vědy, metafyzice a dalších obecných otázkách, jako např. o výchově*. Současně se nepovažoval za natolik kompetentního, aby vedl přednášky z kritického studia jiných filosofů a svůj nástup na Harvard podmínil tím, že bude vyjadřovat své vlastní ideje.⁶¹ Často pak podobně jako W. James žertoval, že první filosofické přednášky, které v životě navštěvoval, byly jeho vlastní. Jeho filosofické dílo vykazuje značnou originalitu i z tohoto důvodu – vyrůstá spíše z vnitřních myšlenkových zdrojů, než z rozsáhlých rešerší v textech filosofické tradice. Amerických univerzit si cenil právě z tohoto důvodu – v jeho

⁵⁸ Bertrand RUSSELL, *The Analysis of Matter*. London: Harcourt, Brace and Co. 1927, s. 75.

⁵⁹ Artur S. EDDINGTON, „A Comparison of Whitehead's and Einstein's Formulae.“ *Nature*, roč. 113, s. 192.

⁶⁰ Původcem myšlenky Whiteheadova povolání na Harvard byl biolog Lawrence Henderson, finančně byla celá akce zajištěna díky aktivitám Henryho O. Taylora. G. Lucas přichází s informací (jakkoliv v textu nepodloženou a dost možná apokryfní), že Harvard usiloval o získání B. Russella a když se toto nezdařilo, byl Whitehead první přijatelnou alternativou. Viz George R. LUCAS G. R., „Whitehead and Wittgenstein: The Critique of Enlightenment and the Question Concerning Metaphysics.“ In: SHIELDS G. W. (ed.), *Process and Analysis*. New York: State University of New York Press 2003, s. 72.

⁶¹ Tyto informace pocházejí z dopisu z 13. 1. 1924, který Whitehead adresoval vedení Harvardu. Jeho část lze nalézt v Hockingově článku *Whitehead as I Knew Him* (s. 10).

očích ztělesňovaly ideál progresivního myšlení na rozdíl od zpátečnické Evropy, jejíž elity se v jeho očích zabývaly spíše detailním pitváním tradice.

Na Harvardu nastupuje Whitehead na učitelskou pozici, kterou před ním zastávali mimo jiné William James či Josiah Royce. Přestože sám se cítil být velmi spřízněn především s Jamesovým filosofickým náhledem, pro většinu svých tehdejších kolegů (s výjimkou E. Hockinga) byl Whitehead pro svou metafyzickou orientaci od počátku obtížně přijatelný.

Ačkoliv původním předpokladem bylo, že pedagogické činnosti se bude věnovat méně než činnosti publikační, přednášel třikrát týdně a svým studentům se intenzivně věnoval i mimo univerzitní půdu, pravidelné byly neformální diskusní večírky u Whiteheadových. Jako učitel byl spíše shovívavý a přívětivý, málokdy přímo kritický. Jeho snaha neustále měnit svůj způsob vyjadřování a opouštět zavedené termíny však jeho studenty do jisté míry mátl, neboť se v důsledku toho cítili zbaveni možnosti kritického odstupu, což zdaleka ne všichni oceňovali. Řada studentů i kolegů jej tedy měla tendenci považovat za zmateného a nedostatečně kritického.⁶² Mezi jeho žáky na Harvardu patřili např. D. Emmet(ová), A. J. Johnson, Ch. Hartshorne, S. K. Lange(ová), V. Lowe, F. S. C. Northrop, W. V. O. Quine⁶³ či P. Weiss. Jeho knižní publikace z této doby jsou z drtivé části založeny na jeho veřejných přednáškách či přednáškových cyklech.

V této poslední fázi svého myšlení dochází Whitehead k nejkompexnější („metafyzické“) filosofické syntéze a stává se prvořadým filosofem, jehož díla byla hojně komentována v mezinárodním filosofickém fóru (byť nejprve hlavně v anglické jazykové oblasti). Jeho pozdní filosofie je známa pod pojmovými nálepkami „filosofie organismu“ (*philosophy of organism*) či „procesuální filosofie“ (*process philosophy*). Pro některé autory bude filosofické pozornosti hodno teprve pozdní Whiteheadovo období, především pro okruh autorů z pozdější „procesuální teologie“ či „kontinentální filosofie“ (specifického ocenění dosáhne např. u G. Deleuze). Spekulativní

⁶² Konkrétní obsah Whiteheadových přednášek na Harvardu v letech 1926–27 je dobře zřejmý z publikovaných poznámek jednoho z jeho žáků a přímého účastníka těchto přednášek, G. B. Burce. Viz D. S. STEWARD, „Whitehead's Harvard Lectures, 1926–27. Compiled by George Bosworth Burch.“ *Process Studies*, roč. 4, 1974, s. 199–206. Na tematiku a způsob vedení společných seminářů vzpomíná v již výše citovaném příspěvku také W. E. Hocking (HOCKING, „Whitehead as I Knew Him, s. 12–14).

⁶³ Quine psal na Harvardu svou doktorskou práci *The Logic of Sequences: Generalization of Principia Mathematica* pod Whiteheadovým vedením. Tato disertace byla později revidována pro tisk a vyšla v roce 1934 s krátkou Whiteheadovou předmlouvou pod názvem *A System of Logistic*.

rys Whiteheadovy filosofie jej učinil do značné míry nekompatibilním s převažující britskou „kritickou“ tradicí a na britských ostrovech dodnes nedošel širší odezvy.⁶⁴ Pro řadu britských autorů, kteří byli Whiteheadovi dříve do značné míry nakloněni, bude však Whiteheadova pozdní filosofie temná, nesrozumitelná, neplodná, případně i mystická.⁶⁵ Jedním z mála britských filosofů, kteří se po Whiteheadovi vydali „spekulativním“, „idealistickým“ směrem, byl R. G. Collingwood.⁶⁶

Whiteheadovo pozdní myšlení přirozeně vyrůstá na pozadí jeho dřívějších myšlenek – stejně jako jeho „panfyzika“ je i jeho „metafyzika“ pokusem o komplexní racionalizaci dvou základních intuic: představě o skutečnosti jako neustálém proudu proměn a představě, že tato skutečnost je neustále harmonicky uspořádávána. V předmluvě ke druhému vydání *Enquiry* anoncuje Whitehead vydání díla, v němž zahrne stanovisko svých předchozích knih do kompletnější metafyzické studie. Cesta k takovému syntetickému dílu nebyla přímočará, Whiteheadova metafyzika se rodí postupně. Lze nicméně obecně říci, že všechna díla vydaná během jeho pobytu v USA vykazují zřetelné metafyzické rysy. Na rozdíl od textů „panfyzického“ období zahrnují již zcela explicitní analýzu procesu sebestrukturace vnímatele včetně analýzy vstupu hodnot, které tuto sebestrukturaci kanalizují a extrapolují

⁶⁴ Nemělo by se však zapomínat, že první polovina 20. století v Británii nepřinesla pouze filosofy „kritické“ (tj. tak či onak navazující na britskou empiristickou tradici, zejména na D. Humea), ale i řadu spekulativních metafyziků. Kromě Whiteheada by bylo možno jmenovat ještě například S. Alexandra, F. H. Bradleyho, W. Carra či J. E. McTaggart.

⁶⁵ V roce 1940 proslovil Bertrand Russell na Harvardu sérii „William James Lectures“. (V témže roce vyšly tyto přednáška knižně pod názvem *An Inquiry in Meaning and Truth*, česky 1975.) Whitehead byl jako harvardský profesor emeritus také přítomen a v závěru pronesl tuto humornou odlehčující poznámku: „Bertie si myslí, že jsem zmatený (*muddleheaded*), já si o něm myslím, že je prostomyslný (*simpleminded*).“ Tato poznámka je zcela symptomatická pro vztah nejen obou filosofů, ale i pro vztah rozdílných filosofických přístupů i tradic. W. E. Hocking cituje tuto Whiteheadovu poznámku, určenou studentům během jeho přednášek: „Dilematem metafyziky je to, že jste buď zcela jasní a v tom případě necháváte většinu podstatného stranou, nebo jste adekvátní a – zmatení (*muddled*).“ Docházíte k bodu, kdy je jasnost nemožná“ (Viz HOCKING, „Whitehead as I Knew Him, s. 15).

⁶⁶ Oxfordský filosof a historik R. G. Collingwood vykazoval velmi podobné spektrum zájmů jako Whitehead (s menším důrazem na matematickou fyziku). Whiteheadova díla „panfyzického“ i „metafyzického“ období také často citoval, byť jej v žádném smyslu nelze považovat za jeho následovníka. Rozboru a kritice Whiteheadovy a Alexanderovy kosmologie (skutečně brilantně a s velkým pochopením provedeného) věnoval kapitolu ve svém spise o vývoji filosofického pojetí přírody *The Idea of Nature*. Oba dva referované autory zde nicméně označuje jako „filosofické génie“ (s. 158), Whiteheada na jiném místě za „jednoho z největších žijících filosofů a pravděpodobně největšího žijícího autora v oblasti kosmologie“ (s. 79).

tento myšlenkový vzorec na celou vyvíjející se přírodu.⁶⁷ Těmito aspekty přesahuje Whiteheadova metafyzika zřetelně mimo užší oblast „panfyziky“ či „filosofie přírody“, přinejmenším v podobě, v níž jejímu vymezení Whitehead sám rozumí. Současně s rozšířením záběru spekulativní analýzy dochází i k výrazné proměně některých pozic a podstatné části terminologie.⁶⁸

Široce diskutovanou otázkou, kterou nelze ani v tomto krátkém textu úplně přeskočit, je míra ovlivnění Whiteheadovy pozdní filosofie jinými autory. Na tomto místě nemůžeme suplovat obsáhlejší studii, kterou by si toto téma zasloužilo, částečně i z toho důvodu, že podobných studií existuje již řada. Namísto širšího rozboru problematiky uveďme alespoň několik poznámek o Whiteheadově spisovatelském stylu. Whitehead byl autorem velmi sečtělým a síla tradice se nemohla v jeho díle neprojevit. Byl však v první řadě myslitelem velmi kreativním, který se více než o „školskou“ učenost staral o své vlastní myšlení a myšlenky jiných jej zajímaly do té míry, do níž dokázaly podnítit k myšlení jeho samého. Na základě informací z mnoha zdrojů se lze však také důvodně domnívat, že byl zároveň autorem velmi poctivým a je tedy možno dovozovat, že autorství myšlenek, jichž nebyl bezprostředním původcem vždy přiznává.

Jako typický „kontinentální“ filosof Whitehead často vchází do dialogu s velkými postavami „evropské“ intelektuální tradice. Nejčastěji citovanými autory ve Whiteheadově pozdním díle jsou (v chronologickém pořadí) Plátón, Descartes, Newton, Leibniz, Locke, Hume, Kant, Bradley, Santayana, James, Alexander a Bergson. Otázkou zvláště diskutovanou v sekundární literatuře je míra ovlivnění Whiteheada posledními třemi ze jmenovaných autorů, neboť u nich lze sledovat snahu o řešení analogických problémů a jejich vyjádření prostřednictvím „procesuálního“ typu pohledu. Z důvodů, které na tomto místě nelze podrobněji rozebírat, se přidržíme stanoviska V.

⁶⁷ Ve svém posledním publikovaném díle, *Modes of Thought*, uvádí Whitehead větu, která by mohla sloužit jako motto uvádějící celý segment jeho „metafyzických“ spisů: „Ničemu plně nerozumíme, pokud není vyjasněn vztah dané věci k procesu“ (s. 64).

⁶⁸ Rada whiteheadovských specialistů opakovaně upozorňuje, že Whiteheadovo pozdní dílo je třeba číst v kontextu jeho postupného vývoje a nikoliv jako monolitický celek. Prvním a nejběžnějším způsobem čtení je předpokládat interpretační schéma prezentované v *Process and Reality* a prostřednictvím něj „doplňovat“ méně jasná a méně komplexní místa v textech dříve publikovaných. Tento pohled však může zastírat mnoho podstatných rysů o vývoji řešení jistých konkrétních problémů. Pionýrem tohoto přístupu, který stojí na předpokladu, že ani Whiteheadovi samotnému často nebyl význam posunut v jeho názorech zcela zřejmý, byl Lewis Ford (Lewis S. FORD, *The Emergence of Whitehead's Metaphysics*. New York: State University of New York Press 1984). Takovýto typ analýzy bychom mohli nazvat „genetickým“. Tento postřeh platí přirozeně i o analýze děl předchozích Whiteheadových období.

Lowa,⁶⁹ že ačkoliv Whitehead u zmíněných autorů částečně nachází inspiraci, vidí v nich spíše souputníky na jisté myšlenkové cestě. V žádném smyslu jej nelze považovat za jejich epigona. Z dalších myslitelů „procesuálního“ typu cituje Whitehead (zřídka) Darwina, Hegela, Lloyda Morgana a Spencera.⁷⁰ Z méně známých autorů odkazuje např. na díla britského realistického filosofa T. P. Nunna, W. Carra, logiky T. de Lagunu⁷¹ a H. M. Scheffera, biologa L. J. Hendersona a řadu sekundárních spisů o Platónovi, Aristotelovi, Lockovi a Kantovi.

Z mimofilosofických vlivů na jeho metafyziku je třeba zmínit oblasti dřívějšího Whiteheadova profesního zájmu: matematiku a matematickou logiku, novověkou fyziku a její překročení v díle Einsteinově a v rodící se kvantové fyzice, ale i romantickou poezii a různé náboženské tradice (v první řadě tradice biblická,⁷² ale i buddhismus či taoismus).

⁶⁹ Viktor LOWE, „The Influence of Bergson, James and Alexander on Whitehead.“ *Journal of the History of Ideas*, roč. 10, s. 267–296.

⁷⁰ Na několika místech svých autobiografických textů Whitehead zmiňuje, že Hegela nikdy nečetl („Autobiographical Notes.“ In: WHITEHEAD, *Essays in Science and Philosophy*, s. 10; *Matematika a Dobro a jiné eseje*, s. 10; *Process and Reality*, *ibid.*, s. 89; resp. s. 39). Zároveň však (na druhém citovaném místě) přiznává, že byl Hegelem ovlivněn přes své přátele McTaggarta a Haldanea a sekundární hegelovskou literaturu. Rada intuic, které zakládají Whiteheadův „metafyzický“ program (nutnost vybudování obecného metafyzického výkladového schématu, zohlednění „holistické“ a „teleologické“ perspektivy, centrální úloha Boha v metafyzickém systému) jistě významnou spřízněnost s Hegelem (případně s jím inspirovanou tradicí) vykazuje. Svůj vztah k Darwinovi probírá nejvíce v *Science and the Modern World* (kapitola „Nineteenth Century“), v první kapitole *The Function of Reason* a v *Adventures of Ideas* (s. 35–38; resp. s. 43–45 českého vydání). Představa, že člověk je integrální součástí přírody a musí být vysvětlován prostřednictvím stejných výkladových pojmů jako celá příroda, která je explicitně vyjádřena v díle Darwinově, je pro Whiteheada zcela samozřejmá a také jím často zdůrazňovaná. Na druhou stranu Whitehead rozhodně nesouhlasí s Darwinovou redukcí těchto výkladových principů na jeho implicitní malthusianství.

⁷¹ Thomas Percy Nunn byl členem *Aristotelian Society* ve stejné době jako Whitehead a po významnou část doby jeho londýnského pobytu byl jeho blízkým přítelem. Stejně tak byl jejím členem i W. Carr, který díky svým organizačním schopnostem do značné míry sehrával roli jejího spiritus movens. Ohledně své filosofické pozice je Carr všeobecně považován za „idealistu“ silně ovlivněného Bergsonem. „Idealistické“ stanovisko měl tendenci uplatňovat i při interpretaci teorie relativity. Označit Američana Theodora de Lagunu za logika je poněkud zjednodušující, neboť de Laguna byl filosofem s velmi všestranným záběrem. Na tomto místě zdůrazňujeme jeho zálibu v logice, neboť na jeho popud Whitehead provedl značné úpravy ve své „metodě extenzivní abstrakce“, která je v opravené podobě obsažena ve čtvrté části *Process and Reality* (viz s. 287, 295, 297).

⁷² Whiteheadovo náboženské vzdělání, které zcela přirozeně nasál jako syn vikáře, se mimo jiné projevovalo velmi častým více či méně vědomým odkazováním k Bibli. F. R. Crownfield napačitoval ve Whiteheadových textech 117 přímých citátů z biblických textů. Viz

První vydanou publikací jeho „harvardského období“ je kniha *Science and the Modern World* z roku 1925, založený na jeho přednáškovém cyklu v Lowellově institutu v Bostonu („Lowell Lectures“).⁷³ Tento spis zaujímá ve Whiteheadově bibliografii specifické místo. Jeho část je věnována (z velké části historické) analýze geneze novověké evropské vědy a s ní spojených ontologických pozic, další části jsou věnovány vztahu mezi vědou, filosofií a náboženstvím. Čtenář očekávající čistě historickou analýzu geneze novověké vědy bývá však prvním čtením tohoto spisu spíše rozčarován, neboť významný segment celého textu je věnován rozvoji Whiteheadovy vlastní metafyzické pozice v závislosti na kritice vědecké tradice a na pokrocích přírodní vědy v prvních desetiletích 20. století (relativita, kvantová teorie). Whitehead zde postupně buduje filosofickou terminologii odlišnou od terminologie předchozích spisů, aby byla adekvátnější jeho nové filosofické pozici: všeobecné metafyzice, jejímu důrazu na „proces“ a nahrazení tradičního novověkého mechanicismu „filosofií organismu“, některé prvky Whiteheadovy dřívější terminologie jsou však ještě zachovány (např. „event“, „sense-object“). Rytmus střídání pasáží spíše popisného charakteru a pasáží s vysoce spekulativním obsahem rozvíjejících Whiteheadovu vlastní pozici však není příliš šťastně vyvážený a o této knize se tak říká, že působí dojmem spisu „dvou autorů“. V jistém smyslu je možno toto dílo vidět jako přechodné, neboť terminologie ještě není zcela ustavena (např. neustavilo se ještě definitivní významové odlišení mezi „event“ a „actual occasion“, známé z *Process and Reality*) a řada témat jeho pozdějších spisů je zde spíše načrtnuta (podrobná analýza nastávání aktuálních událostí, místo Boha v jeho systému). Výše zmíněné skutečnosti však nezabránilo tomu, že z tohoto Whiteheadova díla se stal jeho pravděpodobně nejčtenější a jistě nejprekládanější spis.

Následující publikace, založená taktéž na přednáškovém cyklu proslaveném v Lowellově institutu (v roce 1926), se věnuje analýze geneze náboženské zkušenosti od jejích nejjednodušších forem až ke komplexnímu

F. R. CROWNFIELD, „Whitehead’s References to the Bible.“ *Process Studies*, roč. 6, 1976, s. 270–278.

⁷³ Lowellovské přednášky vždy představují sérii přednášek, tématicky není tento přednáškový cyklus nijak omezován. Přednášející jsou vždy elitními představiteli svých oborů, mají nicméně spíše popularizující charakter – jejich cílem je seznámit veřejnost s recentním stavem zkoumání v příslušném oboru. Ve stejný rok, v němž přednesl svou první sérii Whitehead, byly předneseny např. přednášky na témata historická či politologická stejně jako na témata z oblasti meteorologie a geologie. Tento přednáškový cyklus existuje dodnes a má úzké napojení na Harvardovu univerzitu.

metafyzickému zajištění náboženství a jeho vztahu k jiným typům poznání – poznání filosofickému a vědeckému. Tato kniha, *Religion in the Making*, metodologicky navazuje na předchozí⁷⁴ a má i podobnou strukturu – po delší deskriptivní fázi přichází kapitola (III.), která podává obecné spekulativní interpretační schéma. Whitehead již žádný další spis výhradně náboženství nevěnuje, specificky uchopený pojem Boha však dále bude pevnou součástí kostry jeho metafyzického systému. Na tento aspekt Whiteheadovy filosofie budou navazovat myslitelé „procesuální theologie“ (Cobb, Griffin, Hartshorne, Pittenger).

Další v řadě publikací „harvardského období“ je utlý spis *Symbolism, its Meaning and Effect*, založený na přednáškách na University of Virginia (Barbour-Page Lectures) z roku 1927. Základním tématem přednášek je analýza forem a struktury symbolismu a jeho místa v životě společnosti. Toto téma však Whitehead probírá v natolik širokém smyslu, že k vysvětlení své pozice musí opět základním způsobem předestřít mnoho aspektů širšího spekulativní schématu (v plnosti bude rozvinuto až v následující publikaci, *Symbolismus* je možno považovat za jakási „prolegomena“). Své hledisko aplikuje i na analýzu tradičních filosofických pozic, svou pozornost věnuje především Humeovi a Kantovi, s nimiž se ostatně vyrovnával po celý život.

Během let 1927–1928 proslovil Whitehead sérii přednášek v rámci prestižního přednáškového cyklu *Gifford Lectures* na univerzitě v Edinburghu.⁷⁵ Tento rozsáhlý přednáškový cyklus se stane základem pro publikaci, která je tradičně většinou autorů považována za Whiteheadovo životní dílo a je známý pod názvem *Process and Reality*. Text této knihy shrnuje zralou podobu Whiteheadovy všezahrnující metafyziky a je natolik rozsáhlý a komplikovaný, že jeho tematiku nelze na tomto malém prostoru ani náznakem uspokojivě probrat. Formálně a pojmově jednotnou formou, která v ději-

⁷⁴ Alfred N. WHITEHEAD, *Religion in the Making*. Cambridge: Cambridge University Press 1927, s. vii.

⁷⁵ Giffordovské přednášky jsou natolik zajímavým podnikem, že považujeme za vhodné věnovat jim alespoň krátkou poznámku. Byly založeny v roce 1887 z vůle přírodního teologa lorda Adama Gifforda a existují dodnes. Termín „přírodní theologie“ užíval Gifford ve smyslu „theologie podporovaná závěry vědy a nikoliv založená na zákracích“. Přednášky se konají na čtyřech skotských univerzitách: St. Andrews, Glasgow, Aberdeen a Edinburgh. Přednáškové cykly, které trvají vždy po celý průběh semestru, jsou proslovovány se záměrem, aby na jejich základě vznikla publikace. Mnoho z knih majících původ v těchto přednáškových cyklech se v průběhu času stalo klasickými, namátkou lze jmenovat díla S. Alexandera, H. Arendtové, N. Bohra, J. Deweyho, A. S. Eddingtona, W. Jamese, W. Heisenberga, R. Bultmanna atd. Přednáškový cyklus v Edinburghu byl jedinou příležitostí, díky níž se Whitehead vrátil z amerického pobytu do své rodné země. Podobná příležitost se neměla již nikdy opakovat.

nách filosofie jen těžko hledá obdoby, vypracovává svou „procesuální kosmologii“ od základního spekulativního schématu po řadu aplikací na dílčí aspekty kosmogonického procesu. Ty zahrnují jak otázky spíše vědecké či „metavědecké“ povahy (obecné kosmologické schéma vývoje řádu přírody, teorie geometrie a měření) po otázky povahy „sémantické“ („symbolická reference“), etické („svoboda a nutnost“) i theologické („Bůh a svět“). Z perspektivy svého komplexního spekulativního schématu interpretuje řadu uzlových bodů filosofické a vědecké tradice (Platón, Locke, Hume, Kant, Newton, Einstein). Pro řadu nesrovnalostí mezi anglickým (Cambridge University Press) a americkým (The Macmillan Co.) vydáním byla v roce 1978 péčí D. R. Griffina a D. W. Sherburna sestavena kritická edice textu (The Free Press), opatřená rozsáhlým poznámkovým aparátem.

Na jaře roku 1929 proslovil Whitehead krátkou sérii přednášek na Princetonské univerzitě (Luis Clark Vanuxem Foundation Lectures), které se staly základem pro knihu *The Function of Reason*. Na pozadí svého obecného spekulativního schématu (jehož předvedení však v tomto útlém spise chybí) se snaží o zachycení funkce rozumu v kosmologických souvislostech. Lidský rozum je považován za aspekt tendence, která existuje napříč celou přírodou. Touto tendencí je organizace originativního prvku v kosmické sebetvorbě, který je bez této organizace anarchistický a destruktivní. Tématicky navazuje v první řadě na analýzu povahy a metody filosofie z *Process and Reality*, ale i na texty mnohem staršího data, např. *The Organization of Thought* (1916), *Anatomy of Some Scientific Ideas* (1917) či texty s pedagogickou tematikou a odhaluje blízkost jistých aspektů Whiteheadova pozdního myšlení k americkému pragmatismu. I přes zmíněnou absenci výkladu obecného spekulativního schématu (a nebo právě pro ni) lze tento krátký spis považovat za nejsrozumitelnější z Whiteheadových pozdních spisů.

Za poslední velký Whiteheadův spis jsou obecně považována *Adventures of Ideas* z roku 1933. Jako jedna z mála není tato kniha založena na jednom kompletním přednáškovém cyklu, ale je složena z několika textů původních a textů veřejných přednášek.⁷⁶ Spekulativní schéma, které je

⁷⁶ Původ jednotlivých částí textu je natolik komplikovaný, že jej zařazujeme do poznámky. Uvádíme jej z toho důvodu, abychom ukázali, z jak divergentních zdrojů vznikajících v dlouhém časovém období vzniklo dílo, které při prvním čtení skutečně vykazuje značnou tematickou různorodost, zároveň však takovou míru vnitřní provázanosti, že ukazuje na vysokou míru homogenity autorova myšlení. Původ textů ozřejmuje Whitehead v předmluvě (s. viii; resp. s. 10 českého vydání). Idea textu je založena na přednáškách z roku 1926 na Dartmouth College v New Hampshire. Některé kapitoly prvních dvou částí byly (I., II., III., VII., VIII.) součástí přednáškového cyklu na Bryn Mawr College v letech 1929–30. IX. kapitola

vyloženo v třetí části („Philosophical“), je tentokrát uplatňováno na řadu Whiteheadem dříve neanalyzovaných jevů spjatých s životem (lidského) společenství v jeho historickém vývoji. Zásadou vyplývající z Whiteheadova „dynamického“ pohledu je zdůrazňování tranzitivnosti veškeré dosažitelné skutečnosti a tudíž nemožnost dosáhnout statické dokonalosti. Lidstvo se musí stále vyvíjet, aktivně organizovat své směřování. Podstatná část spisu je tedy zaměřena na analýzu idejí, které určovaly historický vývoj evropského lidstva a v jistém smyslu završuje tendenci zřetelnou především v jeho starších lowellovských přednáškách. V této souvislosti je věnována pozornost i idejím vědeckým. Whitehead tak zde navazuje na řadu motivů, které lze kontinuálně sledovat napříč „přírodovědeckým“ aspektem jeho celoživotního díla. Analýza těchto aspektů se dostává ke slovu zejména v druhém oddílu s názvem „Cosmological“ (resp. „Kosmologické aspekty“). Specifické místo mají v této knize dříve explicitně neprobíraná témata krásy, pravdy a míru (část IV. – „Civilization“, resp. „Civilizační aspekty“), které tvoří jistý svorník mezi jeho spekulativním schématem a analýzou historického vývoje. Whiteheadův celoživotní důraz na nutnost zohlednění historického kontextu, která byla vždy jedním ze znaků, který jej odlišoval od „analytické“ filosofické linie, zde dosahuje svého vrcholu. Zejména díky těmto analýzám lze knihu považovat za vyjádření Whiteheadovy obecné filosofie dějin a současně za něco jako filosofův testament.⁷⁷

Plodem Whiteheadovy veřejné přednáškové činnosti je i jeho poslední vydané dílo *Modes of Thought* z roku 1938, které je podobně jako dílo předchozí textem kompilační povahy.⁷⁸ Tento spis obsahuje shrnutí Whiteheadových filosofických pozic prostřednictvím odlišné a ne tolik detailní konceptualizace, než tomu bylo v dílech předcházejících (zejména v *Process and Reality* a *Adventures of Ideas*). Pro whiteheadovské badatele je však cenným

byla přednesena jako přednáška na Columbia University v březnu 1932. XI. kapitola byla přednesena jako přednáška před východní sekci „American Philosophical Society“ v prosinci 1931 a otištěna v *The Philosophical Review*, roč. 41, s. 130–146. Ostatní kapitoly z celkového počtu dvaceti tvoří původní text knihy.

⁷⁷ Pozici tohoto spisu Whiteheadové díle celoživotním díle lze srovnat například obdobnou pozicí *Krize evropských věd* v díle Husserlově. Souhrnný výklad Whiteheadovy filosofie dějin a její vazby na jeho metafyziku lze najít např. ve studii: A. H. JOHNSON, „Whitehead's Philosophy of History.“ *Journal of the History of Ideas*, roč. 7, 1947, s. 234–249.

⁷⁸ Části I. a II. jsou založeny na dříve nepublikovaných přednáškách na Wellesley College v Massachusetts z let 1937–38, část III. tvoří již dříve publikované přednášky z roku 1933 na University of Chicago (vyšly v roce 1934 samostatně pod názvem *Nature and Life*). Závěrečný epilog je textem veřejně přednášky na Harvardu z roku 1935 přetištěné v *Harvard Alumni Bulletin*, roč. 38, s. 234–235.

pramenem pro osvětlení Whiteheadova názoru zejména na povahu filosofie, jejího vztahu ke struktuře lidské existence a lidské společnosti. Oddíl „Nature and Life“ shrnuje jeho názory na povahu života a nejnázornějším způsobem ukazuje vztahy „filosofie organismu“ k biologii.

V roce 1936 se Whitehead stává emeritním profesorem Harvardské univerzity.⁷⁹ Po svém penzionování prosloví ještě menší množství veřejných přednášek, které budou později zahrnuty do několika výborů. V roce 1941 je jeho filosofii věnován třetí díl ediční řady *The Library of Living Philosophers*. Studie v tomto svazku jsou věnovány v první řadě Whiteheadově metafyzice (Dewey, Hocking, Lowe, Sellars,⁸⁰ Schilpp), teologii a filosofii náboženství (Bixler, Hartshorne), panfyzice (Lewis, McGilvary, Northrop) či jeho příspěvku k formování moderní logiky (Quine). Jeho matematická teorie relativity je zde bohužel zcela opomenuta. Tradiční odpověď autora kritikům, která je jinak nedílnou součástí této ediční řady, Whitehead vzhledem ke svému zdravotnímu stavu již nebyl schopen připravit. Jsou zde však zařazeny Whiteheadovy *Autobiographical Notes* a texty přednášek *Mathematics and the Good* a *Immortality*, proslovené na Harvardu v roce 1939, resp. 1941. Tento rok lze považovat za definitivní ukončení jeho publikační činnosti.⁸¹ Díky těžké nemoci je Whitehead v následujících letech upoután na lůžko a umírá v kruhu rodiny v Cambridge, Massachusetts 30. prosince 1947 ve věku 86 let.

Během svého dlouhého života byl A. N. Whitehead poctěn řadou cen a vyznamenání. V roce 1922 se stal prvním laureátem „James Scott Prize“, kterou uděluje jednou za čtyři roky Royal Society of Edinburgh za příspěvky filosofii přírody, v roce 1925 mu byla od Royal Society of London udělena „Sylvesterova medaile“ za „výzkumy základů matematiky“.⁸² Kolumbijská univerzita poctila v roce 1930 Whiteheada svou „Butler Medal“. V roce 1945

⁷⁹ Běžnou praxí na Harvardu bylo penzionování v 65 letech. Whiteheadovi však bylo již 63 let v momentě, kdy na Harvard přišel. Jeho penzionování v roce 1936 tedy znamená, že běžný limit byl v jeho případě překročen o 11 let. Whiteheadovi kolegové z té doby o něm referují jako o starém, nicméně velmi vitálním muži s širokým záberem zájmů, současný svět a jeho problémy nevyjímaje.

⁸⁰ Jedná se o Roye Wooda Sellarse, otce Wilfrida Sellarse.

⁸¹ Zcela posledním Whiteheadovým publikovaným textem je velmi krátká předmluva k článku Williama Morgana *The Organization of a Story and a Tale* z roku 1945. Tato folkloristická studie užívá pro výklad konstrukce narativní struktury pohádek výkladových pojmů převzatých z Whiteheadovy metafyziky.

⁸² Tato cena je trienálně udělována od roku 1901 za „povzbuzení matematických výzkumů bez ohledu na národnost a není věnována pouze čisté matematice“. Laureáty této prestižní ceny byli například H. Poincaré (1901), G. Cantor (1904), T. Levi-Civita (1922) či B. Russell (1934).

mu byl britskou královnou propůjčeno nejvyšší britské civilní vyznamenání, „Order of Merit“ („Řád za zásluhy“).⁸³ V roce 1903 byl zvolen za člena („fellow“) Royal Society of London a v roce 1931 za člena British Academy. Toto dvojitě členství bylo zcela výjimečné a kromě Whiteheada jej dosáhl pouze sir G. J. Frazer a J. Needham.

VI.

Whiteheadův vztah k českým zemím nebyl přímý. Pokud známo do našeho regionu nikdy necestoval⁸⁴ a kromě jediné osoby, která bude následně zmíněna, není znám žádný Čech, jenž by s ním kdy přišel do kontaktu. Ohlas Whiteheadova díla v českém intelektuálním prostředí také byl a je minimální. Jeho spisy zde nebyly po dlouhou dobu vůbec překládány a ani diskutovány, což platí pro publikační výstupy všech třech jeho vývojových fází. O důvodech lze spíše spekulovat. S největší pravděpodobností je na vině v první řadě Whiteheadova myšlenková hloubka, originalita a s tím související pojmová náročnost, která činí překlad a kontextuální výklad jeho díla velmi náročným a komplexním podnikem, vyžadujícím širokou škálu kompetencí. Svou roli možná sehrála i tradiční vazba českých intelektuálních elit k prostředí spíše německému či francouzskému a i to, že Whitehead nebyl považován za prvořadého filosofa ani ve své vlasti (přinejmenším mohl stěžít soupeřit s popularitou B. Russella, který dosáhl značného ohlasu i v Čechách). Během období komunistické nadvlády byl Whitehead po většinu doby zcela ignorován, především z důvodů jeho rozhodnému rozchodu s jakoukoliv formou „materialismu“ (tedy i materialismem dialektickým),

Viz I. GRATTAN-GUINESS, „The Sylvester Medal: Origins, and Recipients 1901–1949.“ *Notes and Records of the Royal Society of London*, roč. 47, 1993, s. 105–108.

⁸³ Toto vyznamenání je propůjčováno za zásluhy v oblasti „věd, umění a literatury“. Z významných vědců a myslitelů byli tímto vyznamenáním poctěni např. A. R. Wallace, R. Haldane, G. J. Frazer, E. Rutherford, J. Galsworthy, S. Alexander, A. S. Eddington, T. S. Elliot, J. Ch. Smuts, B. Russell, G. E. Moore, P. Dirac, L. Olivier, F. Crick, Y. Menuhin, T. Stoppard, R. Penrose, D. Attenborough. Více na: http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_Members_of_the_Order_of_Merit.

⁸⁴ V textu „An Appeal to Sanity“ (březen 1939), sepsaným takřka v předvečer mnichovské dohody a druhé světové války, zmiňuje Whitehead Československo a analyzuje jeho pozici v nestabilním regionu střední Evropy. V otázce přístupu Velké Británie k otázkám tohoto regionu v podstatě zaujímá stejnou pozici jako tehdejší britská politická reprezentace. Celý text je velmi bystrou analýzou mezinárodní politické situace této doby, jeho erudovanost vyniká zejména z dnešní perspektivy. In: WHITEHEAD, *Essays in Science and Philosophy*, s. 46–51.

na to navazujících „nepokrokových“ theologických myšlenek obsažených v jeho pozdním díle, i jeho nepřilíhající příznivého smýšlení o Marxovi a o primátu ekonomické „základny“ před kulturní „nadstavbou“ obecně.⁸⁵

Whiteheadova „panfyzika“ zůstala dobovými fyziky a filosofy v předválečném Československu i během války (tj. doby, kdy byl ještě naživu a byl tedy aktuálním myslitelem) až na dvě vzácné výjimky zcela nepovšimnuta. První z těchto výjimek je Jaroslav Císař, který počátkem dvacátých let pracoval na doktorské práci týkající se pojmu času a prostoru a jejich vztahu k základům fyziky. Když byla jeho práce již téměř hotova, dostaly se mu do rukou Whiteheadovy *Enquiry* a *The Concept of Nature*, jejichž tematiku sledal velmi příbuznou svým vlastním snahám. Jelikož bylo jeho záměrem ucházet se o publikaci svého textu v některém z anglických periodik (disertace byla původně napsána česky), poslal první překlad svého textu Whiteheadovi, aby posoudil, zda je jeho dílo dostatečně originální a zda se příliš nepřekrývá s jeho vlastními texty. Whitehead Císaře (v osobní konverzaci) ujistil, že jeho obavy jsou liché a doporučil jeho text k publikaci v časopise *Mind*, kde nakonec skutečně ve dvou dílech vyšel.⁸⁶ Tato událost je první zmínkou o recepci Whiteheadova díla v českých zemích, na dlouhou dobu zmínkou poslední. J. Císař se po vydání své disertace věnoval již výhradně diplomatické a překladatelské činnosti.

Druhou výjimkou v předválečné době je Milíč Čapek, který cituje Whiteheada ve svých studiích věnovaných primárně Bergsonovi. Díly, která Čapek v těchto textech cituje, jsou Whiteheadovy práce z „panfyzického“ období. M. Čapek se následně věnoval Whiteheadovi (jakožto Bergsonovu myšlenkovému souputníkovi) v kontextu filosofie přírodních věd po celou dobu své publikační kariéry, jedná se však o jeho anglicky psané spisy vzniklé během jeho působení na různých amerických univerzitách. Čapková díla pa-

⁸⁵ Viz WHITEHEAD, *Adventures*, s. 35, resp. s. 42 českého vydání. Tento aspekt však nezabránil některým Whiteheadovým exegetům (zejména z řad biologů), aby se jeho (pozdní) dílo nepokusili vyložit v souvislosti s Engelsovým „dialektickým materialismem“. Společným jmenovatelem mezi oběma přístupy je akcent na vývojový, „evoluční“ aspekt přírody. K tomuto pohledu měl blízko i např. C. D. Waddington, částečně i J. B. S. Haldane. Viz John NEEDHAM, „A Biologist's View of Whitehead's Philosophy.“ In: SCHILPP P. A. (ed.), *The Philosophy of A. N. Whitehead*. La Salle, Illinois: Open Court 1941, s. 241–271.

⁸⁶ Informace podané v tomto odstavci jsou získány z krátké předmluvy k Císařovu článku, jejímž autorem byl Whitehead sám (viz Jaromír CÍSAŘ, „Space and Time: An Essay in Foundation of Physics I.“ *Mind (New Series)*, roč. 33, s. 1–2). Na začátku své poměrně tvrdé analýzy Císařova textu píše L. S. Stebbing(ová), že Císařův text byl do *Mind* přímo „prosazen prof. Whiteheadem“ („sponsored by prof. Whitehead“). Viz L. S. STEBBING, „Mind and Nature in Prof. Whitehead's Philosophy.“ *Mind (New Series)*, roč. 33, 1924, s. 297.

tří ostatně k vůbec nejlepším spisům na téma vztahu „procesuálních“ typů filosofie, fyziky i jiných typů filosofického zhodnocení fyzikálních objevů, jaké byly v průběhu dvacátého století na světě napsány. Milíče Čapka lze proto považovat za jednoho z nejméně doceněných českých myslitelů vůbec.

V českých filosofických periodicích doby před druhou světovou válkou,⁸⁷ doby válečné a těsně poválečné je Whitehead zmiňován zcela výjimečně, jeho „panfyzické“ období zůstalo zcela mimo zájem české filosofické obce a to i přes to, že filosofické otázky vzbuzené teorií relativity byly v těchto periodicích diskutovány poměrně hojně (A. Dittrich, A. Hiltzer, F. Nachtikal, E. Rádl, K. Vorovka, F. Závíška). Jeho knihám a filosofii obecně byly během celého tohoto období věnovány pouze dva samostatné články velmi drobného rozsahu: krátký referát Josefa Schütznera o Whiteheadově pozdní filosofii z časopisu *Filosofie* z roku 1928 a recenze Borise Jakovenka na *Science and the Modern World* v *Ruchu filosofickém* z roku 1929. První z článků referuje (dlužno říci, že spíše povrchně a nepříliš kompetentně, navíc bez udání zdroje svých informací) o Whiteheadově pozdní filosofii. Po krátkém referátu o její obecné povaze je odsuzuje jako „pokroucené aristotelství“. Jakovenkova recenze je taktéž krátká a nehluboká—Whitehead je zde víceméně chválen jako znalec dějin a současnosti vědy, „metafyzická“ orientace jeho filosofie je však považována za „dogmatickou“ a jako taková za „neospravedlnitelnou“.

Za zmínku stojí, že velmi málo odkazů na Whiteheadovo dílo nacházíme u předního českého filosofa vědy Emanuela Rádla, přestože by se dalo předpokládat, že by právě u něho ocenění dojít mohla zejména Whiteheadova pozdní filosofie.⁸⁸ Jeho kolega a spolupracovník Karel Vorovka zmiňuje v celku svého díla pouze Whiteheadova a Russellova *Principia Mathematica*, a to ve svém sumarizujícím spise *Americká filosofie* (s. 249–250). Drobnou zmínku o Whiteheadově epistemologické pozici z období „panfyziky“ uvádí

⁸⁷ Řeč je zde o čtyřech nejvýznamnějších periodicích české (československé) filosofie, která byla prozkoumána. Jedná se o *Českou mysl* (ročníky 1918–1948, s výjimkou let 1939–1940, kdy nevycházela), *Ruch filosofický* (ročníky 1922–1942 – celá doba existence časopisu, s výjimkou let 1938 a 1940, kdy nevycházela a let 1933 a 1941, kdy byl spojen s následujícím ročníkem), *Filosofii* (ročníky 1927–1929 – celá doba existence časopisu) a olomouckou *Filosofickou revue* (ročníky 1928–1948 – celá doba existence časopisu, s výjimkou let 1942–1945, kdy nevycházela).

⁸⁸ Rádl Whiteheada zmiňuje jen velmi letmo v druhém díle *Dějin filosofie* (s. 580, 592). Když Rádl ve stejné knize referuje o díle B. Russella (hodnotí jej neskrývaně negativně), zmiňuje i jeho „teorii událostí“, pravděpodobně na základě četby *Our Knowledge of External World* nebo *Analysis of Matter* (bez uvedení citace, s. 608). O vlivu Whiteheada na Russella se však v této souvislosti vůbec nezmiňuje.

Albína Dratvová.⁸⁹ Tato zmínka je však pouze součástí krátkého referátu o možné „fenomenalistické“ pozici v epistemologii a není z ní dále nic vyzovováno. Whiteheadovo dílo ponechali nepovšimnuto i další autoři, kteří se v období první republiky věnovali problematice filosofie přírodních věd, jako např. Vladimír Hoppe, Ladislav Rieger či Vladimír Tardy.

V době těsně poválečné najdeme zmínky o Whiteheadově pozdní filosofii u dvou biologů, kteří se snažili sestoupit k nejobecnějším základům své vědy. Prvním z nich byl brněnský molekulární biolog Ferdinand Herčík, který ve své knize *Život na ruby* z roku 1945 hodnotí Whiteheadovy metafyzické ideje velmi vysoko, považuje Whiteheada dokonce za „největšího filosofa našich dnů“ (s. 12) či za „Descartesa dnešní doby“ (s. 89). Stejně vysoko hodnotí i myšlenky Henriho Bergsona (s. 16–22).⁹⁰ Krátký referát o Whiteheadově pozici z knihy *Science and the Modern World* v rozsáhlém spise Vladimíra Úlehly *Zamyšlení nad životem II. (Úvod do theoretické biologie)*. Úlehla projevuje v první řadě skepsi ohledně plodnosti Whiteheadových myšlenek coby metodického vodítka pro další výzkum (s. 536). Podobnou skepsi sdílí ostatně i vůči myšlenkám Bergsonovým (s. 541). Oba citovaní autoři však shodně vykazují značnou míru pochopení a zpracování Whiteheadových myšlenek.

V těsně poválečné době se o Whiteheadově „filosofii organismu“ krátce zmiňují ještě Vladimír Neff ve svém filosofickém slovníku *Antigorgias* z roku 1948 v hesle „Struktura, strukturalismus“ (s. 461) a Albína Dratvová ve své učebnici filosofie pro střední školy, kde je tato filosofie probírána společně se Smutsovým holismem a emergentismem Lloyda Morgana a C. D. Broad (s. 187).

Po roce 1948 bylo Whiteheadovo dílo z důvodů zmíněných na začátku této subkapitoly prakticky ignorováno. Výjimek z tohoto pravidla je skutečně poskrovnu. Drobné zmínky o Whiteheadovi jakožto Russellovu spolupra-

⁸⁹ Albína DRATVOVÁ, *Filosofie a přírodovědecké poznání*. Praha: Nákladem České grafické unie 1939, s. 37–38, 301.

⁹⁰ Referáty v Herčíkově knize se zjevně opírají o *Science and the Modern World*, jisté pasáže však prozrazují i znalost *Adventures of Ideas*. V seznamu literatury však uvádí pouze *Science and the Modern World*. Myšlenku o „demokratických společenstvích“ (*ibid.*, s. 124), mající původ v *Adventures of Ideas*, tedy zjevně přebírá z referujícího článku Agarova, který v seznamu literatury také uvádí. Viz W. E. AGAR, „Whitehead's Philosophy of Organism. An Introduction for Biologists.“ *The Quarterly Review of Biology*, roč. 11, 1936, s. 16–34. Herčík podává zjednodušený výklad idejí Whiteheadovy metafyziky relevantních pro biologii ještě ve spise *Život člověka* v kapitole „Filosofie života“, kde se snaží ohledat její příbuznost s organicismem Bertalaffyho a Haldanea, Smutsovým holismem a dialektickým materialismem (s. 414–436).

covníkovi lze nalézt v několika knihách o logice či filosofii vědy.⁹¹ O Whiteheadově „filosofii organismu“ a její souvislosti s Bergsonovou filosofií krátce (kriticky) referuje Josef Adamec.⁹² V roce 1970 vyšel coby důsledek tání kolem roku 1968 výbor překladů z Whiteheadových kratších prací, zahrnující texty z obou jeho „filosofických období“, pod názvem *Matematika a dobro a jiné eseje*. Iniciátorem, jedním z překladatelů a autorem doslovu k tomuto vydání byl L. Hejdánek. Toto vydání nebylo však již recenzováno v žádném českém ani slovenském filosofickém periodiku a diskuse na whiteheadovská témata neměla ani šanci započít.⁹³

Na Slovensku byla situace v tomto ohledu mírně příznivější. V roce 1959 referuje Stanislav Felber Russellovu a Whiteheadovu pozici v otázce základů matematiky (s. 30–35). V roce 1964 vyšla ve slovenském překladu i whiteheadovská studie J. Needhama⁹⁴. V roce 1956 zmiňuje Whiteheada ve své knize *O súčasnej filosofii v USA* Ján Bodnár (s. 8, 107, 217). Tentýž autor se dále věnuje Whiteheadovu dílu systematicky a uveřejňuje několik whiteheadovských studií a překladů. V *Antologii z děl filosofů (Pragmatismus, realismus, fenomenologie, existencialismus)* (1969) vyšly ve slovenském překladu části *Process and Reality* a *Adventures of Ideas*. V těsně předrevoluční době pak publikuje ještě překlad *Science and the Modern World* (1989), doplněný o překlad dvou kapitol z *Modes of Thought* – „Nature Liveless“ a „Nature Alive“ a uvádí jej rozsáhlou předmlouvou. Ve všech svých textech referuje Bodnár výhradně k Whiteheadově pozdní filosofii.

Po roce sice 1989 Whitehead stigma „buržoazního“ či „nevědeckého“ autora sice ztrácí, avšak vzhledem k dlouholetému přerušení možnosti diskutovat Whiteheadovu filosofii v Česku chybělo zázemí kompetentních

⁹¹ Např. František ČÍŽEK, *Teorie a empirie*. Praha: Svoboda 1974, s. 37; Ladislav TONDL a kol., *Současná západní filosofie*. Praha: Orbis 1958, s. 25, 84; Otakar ZICH a kol., *Moderní logika*. Praha: Orbis 1958, s. 229.

⁹² Josef ADAMEC, *Holismus. Příspěvek ke kritice buržoazní filosofie*. Praha: Academia 1966, s. 26, 34, 82–83, 245.

⁹³ Dlužno dodat, že skutečnost, že překlad Whiteheadových kratších prací nevyprovokoval zaznamenanou debatu, měla do značné míry věcné opodstatnění. Tento výbor nebyl doprovázen komentářem adekvátního rozsahu, který by toto spíše esejistické hrnutí Whiteheadovy filosofie (jak „panfyziky“, tak „metafyziky“) uvedl do historických a myšlenkových kontextů Whiteheadovy tvorby i kontextů myšlení jeho doby. Většina tezí zde obsažených je bez podobné kontextualizace jen velmi těžko samostatně srozumitelná a je tedy možno důvodně pochybovat o potenciálu tohoto výboru iniciovat širší debatu na whiteheadovská témata.

⁹⁴ In: E. FILOVÁ (ed.), *Filosofické problémy současné biologie*. Bratislava: Vydavateľstvo politickej literatury 1964, s. 148–179.

teoretiků a whiteheadovská debata a s ní spojená produkce literatury (ať již překladů primárních textů či texty sekundární) se tak rozvíjela jen velmi málo a velmi pomalu. Ve své přednáškové a publikační činnosti reflektovali Whiteheadovo (navíc takřka výhradně pozdní) dílo především Ladislav Hejdánek, Petr Macek, Miroslav Petříček či Vlastimil Zuska. Poslední jmenovaný je také autorem dalšího z whiteheadovských překladů. V tomto případě jde o menší práci *Symbolismus, jeho význam a účín*, kterou navíc doprovodil krátkou studií o Whiteheadově pozdní filosofii a místě tohoto spisu v celku Whiteheadova díla. Tento překlad vyšel v roce 1998. V roce 2000 vychází další a do nynější doby poslední překlad některého z Whiteheadových spisů, *Dobrodružství idejí*, jehož autorem byl Zdeněk Bígl ve spolupráci s Petrem Mackem. Petr Macek vydává v roce 2006 překlad díla významného procesuálního theologa Charlese Hartshorna *Přirozená theologie pro naši dobu*. Tento překladatelský počín je možno považovat za další z příspěvků k debatě na whiteheadovská témata.⁹⁵

Samostatné články a studie na whiteheadovská témata byly i v této době poměrně málo početné. Nejčastěji se Whiteheadovi věnoval pravděpodobně již zmiňovaný V. Zuska. Jeho žák Martin Kaplický publikuje v roce 2005 text založený na své diplomové práci, která je do této doby pravděpodobně nejobsáhlejší samostatnou studií věnovanou Whiteheadovi, která byla napsána v českém jazyce. Kaplický se soustředí zejména na ty motivy Whiteheadova pozdního díla, které mají největší relevanci k jeho oboru (estetika). Neopomíná však ani krátký referát o některých motivech z Whiteheadova „panfyzického“ období, v nichž je možno hledat předobraz Whiteheadových myšlenek, na které cílil svůj hlavní zájem. V roce 2002 publikuje několik kratších studií na téma Whiteheadovy filosofie dějin Miroslav Sapík. V roce 2008 vydává stejný autor i první rozsáhlejší whiteheadovskou monografii v českém jazyce, v níž se soustředí zejména na motivy obsažené v jeho pozdním díle.⁹⁶ Překlady primární literatury byly také přirozeně recenzovány v tisku, nejvíce ohlasů se dostalo *Dobrodružství idejí*.

⁹⁵ Abychom byli v našem výčtu úplní, musíme zmínit ještě jeden překlad Whiteheadova textu vydaný v českém jazyce. Je jím překlad úryvku části předposlední (dvanácté) kapitoly z knihy *Science and the Modern World* s názvem „Religion and Science“. Tento překlad vyšel v časopise *Dialog-Evropa* v roce 1993 a jeho autorem byl J. Novotný.

⁹⁶ Je třeba podotknout, že díla Miroslava Sapíka jsou z akademického hlediska přinejmenším sporná. Texty obsahují tak neuvěřitelné množství věcných, překladových a slohových chyb, že jediným důvodem k jejich zmínění je pouze úplnost výčtu. Například u jedné ze studií (Miroslav SAPIK, „The Philosophy of History in the Work of A. N. Whitehead: Comments on Philosophy, History, Process and Civilization.“ *Aspectus Philosophici*, roč. 1, 2008, s. 5–12)

Na Slovensku pokračuje v publikační činnosti Ján Bodnár, který provedl shrnutí Whiteheadovy pozdní filosofie v kontextu výkladu základních motivů filosofie vědy ve spise *Na hraniciach filozofie a vedy* (s. 189–203).

Jiné zmínky se v česko-slovenské literatuře autorovi (M. A.) najít nepodařilo, což však přirozeně nelze považovat za dostatečný důkaz toho, že neexistují.

Na základě předchozího shrnutí ohlasů Whiteheadova díla v českých a slovenských jazykových a myslitelských kontextech lze vyvodit přinejmenším tyto závěry:

- a) Na rozdíl od mnoha jiných zemí (USA, Německo, Holandsko, Velká Británie, Japonsko, Austrálie) nedošlo v našich zemích k recepci a širší diskusi témat a specifických způsobů pojmového uchopení, která Whiteheadova „procesuální filosofie“, popř. na jeho dílo navazující „procesuální theologie“ přinesla. Na rozdíl od jmenovaných zemí zde také nikdy nebyla založena žádná společnost či instituce (analogická např. „České Platónské společnosti“ či „Centru pro fenomenologická bádání“), která by se věnovala „procesuální filosofii“.
- b) Whiteheadova „panfyzická“ fáze zůstala zcela mimo zájem česky píšících myslitelů. Ohlas nezískala ani mezi teoretiky, kteří obraceli svůj zájem primárně k filosofii přírodních věd či přímo k filosofickému zhodnocení teorie relativity (Čížek, Dittrich, Dratvová, Fiala, Hoppe, Král, Rádl, Rieger, Ryšavý, Tardy, Úlehla, Vopěnka, Vorovka) ani u teoretiků jiných oborů, s nimiž je možno uvést Whiteheadovu pozdní filosofii do souvislosti (Hejdánek, Macek, Patočka, Zuska).

Lze velmi prostou metodou zjistit, že její text je v celých blocích „převzat“ ze studie Davida Resnika *The Philosophical Foundation of Scientific Ethic*, přístupné online na adrese: <<http://www.physics.emich.edu/mthomsen/resn1.htm>>. Samotný výčet míst, které byly bez uvedení citace „převzaty“ ve whiteheadovské „monografii“ *Procesuální filosofie a civilizace v díle A. N. Whiteheada*, by zabral přinejmenším jednu tiskovou stranu.